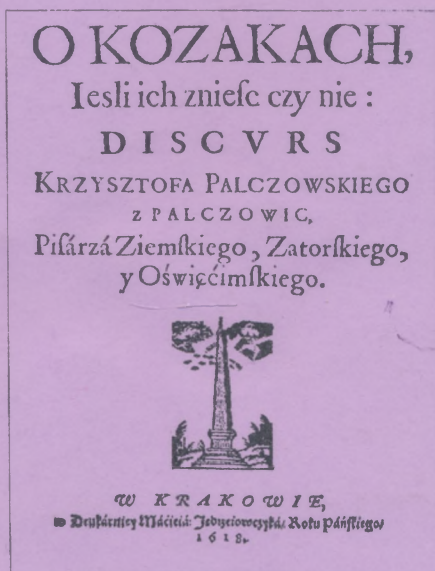

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ДМИТРО ВИРСЬКИЙ

«Дискурс про козаків»

(характеристики українського козацтва в річнополитській історіографії останньої третини XVI – середини XVII ст.)

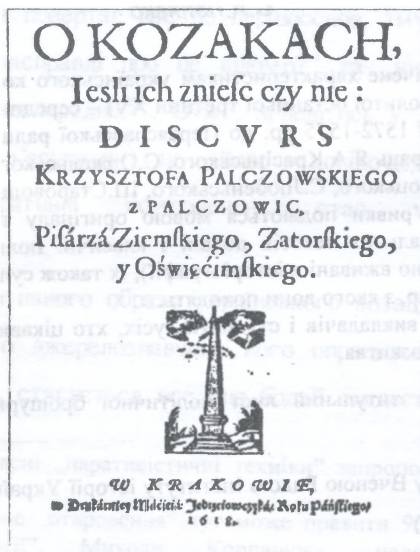
КИЇВ 2005

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ДМИТРО ВИРСЬКИЙ

«Дискурс про козаків»

*(характеристики українського козацтва в річпосполитській
історіографії останньої третини XVI – середини XVII ст.)*

КИЇВ 2005

Вирський Д. «Дискурс про козаків» (характеристики українського козацтва в річпосполитській історіографії останньої третини XVI – середини XVII ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 111 с.

Вирський Дмитро Станіславович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України.

Науковий редактор: доктор історичних наук,
Ю.А.Пінчук

Рецензенти: доктор історичних наук,
В.М.Горобець
доктор історичних наук,
О.І.Гуржій
доктор історичних наук,
С.А.Лепявко

Видання присвячене характеристикам українського козацтва, створеним істориками Речі Посполитої останньої третини XVI – середини XVII ст. (з часів першого безкоролів'я 1572-1575 рр. до Переяславської ради 1654 р.). Добірку склали фрагменти з праць Я.А.Красінського, С.Оржельського, Р.Гейденштейна, Й.Бельського, Б.Папроцького, С.Любеньського, Ш.Старовольського, П.Пясецького, А.М.Фредра. Уривки подаються мовою оригіналу та в українському перекладі (до оригінальних текстів додані і класичні польські та російські переклади – традиційно вживані в історіографії), їх також супроводжує коротка нота про автора та твір, з якого вони походять.

Для науковців, викладачів і студентів, усіх, хто цікавиться джерелами з історії українського козацтва.

На обкладинці: титульний лист політичної брошури К.Палчовського (1618 р.).

Затверджено до друку Вченою Радою Інституту історії України (Протокол № 9 від 27 жовтня 2005 р.)

ISBN 966-02-3809-6

© Д.С.Вирський, 2005
© Інститут історії України
НАН України, 2005

Вступ

Особливості дотеперішнього розвитку української історіографії як „воюючої науки” або частини духовного „Опору” українців сприяли творенню „канонів” та „догм”, які „повоєнна” свідомість наших сучасників починає потроху відторгати. І завзяття, з яким дехто намагається з водою вихлюпнути й дитину та звести історичну науку до статусу ексцентричного хобі малоцікавої загалу групки людей, стало реакцією саме на таку версію згаданої академічної дисципліни.

Відтак, творення нових візій минулого поза старими канонами і догмами є викликом сучасності для українських істориків. Та будь-який акт творіння повертає нас до першооснов, змушує відповісти на питання – „що насправді про це відомо?” та „чим сучасний підхід відрізняється від попередніх?”. Отже, вгледіться у „наративну логіку” першоджерела, з’ясувати як його логіко-дедуктивні, так і тропологічно-фігуративні компоненти* стає конче потрібною справою.

Сюжет наративного образу українського козацтва наразі все ще потерпає від суто джерелознавчого його опрацювання. Сюди, як до лавки лахмітника, стягується все, що бодай скидається на цінність**

* Йдеться про сучасні „наративістичні техніки” запропоновані Г.Вайтом та Ф.Анкерсмітом.

** За свіже шокуюче „откровення” тут може правити 900-сторінковий опус „доктора філології” Миколи Корпанюка, надрукований цілком respectable видавництвом „Смолооскип” (див.: *Корпанюк М.* Слово. Хрест. Шабля (Українське монастирсько-церковне, світське крайове літописання XVI-XVIII ст., компіляції козацького літописання XVIII ст. як історико-літературне явище). – К., 2005).

Відтак, факт існування специфічного варіанту того, що нині позначається як „державний інформаційний простір”, у ранньомодерному минулому* часто-густо ігнорується. У кращому разі матимемо обмовку про інтернаціональність європейської „республіки вчених” та єдині риторичні стандарти освіти тогочасної християнської Європи. Утім, навіть останнє зауваження нічого не дає для витлумачення очевидної неоднозначності реакції на той чи інший нарративний образ, що, зокрема, явно перебуває у залежності від громадянства/підданства конкретного письменника/читача. Відтак гадаю, що вивчення нарративних образів українського козацтва, створених у розрахунок саме на аудиторію співвітчизників (чи то оформлених як „вітчизняна” позиція), матиме неабияке значення для з’ясування питання про позиціонування річпосполитського соціуму щодо козацької проблеми.

Причому, має сенс зупинитися на тому хронологічному відтинку (остання третина XVI – середина XVII ст.**), коли козаки ще вважалися практично суто внутрішньою проблемою Речі Посполитої*** Зрештою, з’ясуємо, чи мали рацію річпосполитські

* Попри модні пошуки „Іншого” термін „рання модерність” скоріше наголошує на спільних рисах сучасників і тогочасників.

** Або якщо брати за основу подієві рубежи – від Люблинської унії 1569 р. та першого безкоролів’я 1572-1575 рр. з їх першими *pacia conventa* чи то „генриковими артикулами 1573 р.” до Переяславської ради 1654 р.

*** Зрозуміло, що процес осмислення феномену козацтва, розпочався в Короні Польській та Великому князівстві Литовському раніше: зокрема, можна пригадати знані свідoctва Михалона Литвина (1550), хоча цей автор і не вжив терміну „козаки” у своєму яскравому описі воїнів-прикордонників Наддніпрянщини, та Еразма Глігнера (1558), але, по-перше, до 1569 р. автори ще зважають на „державний кордон” („Литвин” концентрує увагу на козаках-наддніпрянцях та волиняцях, „Поляк” – на козацтві Поділля); по-друге, це все

дипломати, які після Переяславської ради 1654 р. не раз заявляли своїм російським візаві, що ті цілком не уявляють з ким матимуть справу, якщо приймуть такі у царське підданство українських козаків, і пропонували повернути цю неспокійну людність тим, хто її „знає” і „розуміє”.

Подем дослідження оберемо історіографічні праці, які, бодай позірно, але намагалися дотримуватися давнього об'єктивістського девізу *sine ire et studio*. Свої образи-характеристики українського козацтва, кожен у свій час, річпосполитському читачеві запропонували такі знані історики як Ян Анджей Красінський, Свентослав Оржельський, Рейнгольд Гейденштейн, Йоакім Бельський, Бартош Папроцький, Станіслав Любеньський, Шимон Старовольський, Павел Пясецький, Анджей Максиміліан Фредро. Слід завважити, що на „кар'єру” у модерній вітчизняній історіографії можуть претендувати хіба тексти Й.Бельського та Р.Гейденштейна – перший завдяки його популярності ще в „українській” літературі XVII-XVIII ст., другий – через важливість його оповіді про завершальну фазу Лівонської війни 1558-1583 рр. для історіографії власне російської, яка й спопуляризувала цього автора серед російськомовних читачів (у т.ч. і в Україні)^{*} Відтак, наразі все ще на

ще спорадичний інтерес, згадка „при нагоді”, у крашому разі на пару речень, інакше кажучи, козакі це не є повноправним „Героєм” жодного наративу.

* Крім цих двох, на особливу „любов” вітчизняних історіографів можуть претендувати ще М.Стрийковський та А.Гваньїні. Але, передусім через спорадичність та надмірну розпорошеність „вісток про козаків” у першого, та їх неоригінальність (див. коментар на стр.32) у другого, я відмовився від залучення цих матеріалів для своєї праці. Зауважу також, що „Стрийковіана” має вже багату дослідницьку традицію, див. зокрема: *Plaszuski S. Ruskie przekłady kronik Bielskiego i Strzykowskiego// Pamiętnik Literacki. – 1933; Рогов А.И. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения (Стрийковский и*

часі ознайомлення українського наукового загалу з усіма оригінальними уривками*, поруч із їх сучасними українськими перекладами.

его хроника). – М., 1966; *Дзира Я.* Татаро-турецькі напади на Україну XIII-XVI ст. за хроніками Бельських та Стрийковського// Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип.8; *Radziszewska J. Macej Strykowski, historyk-poeta z epoki Odrodzenia.* – Katowice, 1978; *Wojtkowiak Z. Macej Strykowski, dziejopis Wielkiego Księstwa Litewskiego. Kalendarium życia i działalności.* – Poznań, 1990; *Ульяновський В.І., Яковенко Н.М.* Українські переклади хроніки Стрийковського кінця XVI – початку XVII століття// *Рукописна та книжкова спадщина України.* – К., 1993. – Вип.1. – С.5-12; на цій ділянці нині також активні білоруські дослідниці А.Кичко та А.Семянчук. Перу останньої, зокрема, належить монографія „Беларуска-літоўскія летапісы і полскія хронікі” (Гродна, 2000) (з класичного білоруського доробку див. також: *Падокшын С.А.* Беларуская думка ў кантэксьце гісторыі і культуры. – Мінск, 2003). Щодо студій над творчістю А.Гваньїні нагадаю, що вже кілька (кільканадцять?) років Інститут археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України готує видання українського перекладу „Хроніки європейської Сарматії” (1611). Деякі частини цього проекту опублікував о.Ю.Мицик у серії „Старожитності Південної України”, див.: *О.Гваньїні. „Хроніка про татарську землю”*/ Переклад з польської мови, вступ та коментар *Ю.Мицика.* – Запоріжжя, 2000. – 70 с.; *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії (молдавська турецька частини). – Запоріжжя, 2003. – 104 с. та в низці інших його публікацій (Опис Чехії у «Хроніці» Олександра Гваньїні// *Хроніка* 2000. – 1999. – „Україна-Чехія”. – Вип.25-26; Опис України у хроніці Олександра Гваньїні// *Всесвіт.* – 2000. – №11-12. – С.116-156; Опис Німеччини і скандинавських країн у хроніці О.Гваньїні// *Гуманітарний журнал.* – 2000. – Літо-осінь. – С.181-210; Опис Естонії та Латвії в хроніці О.Гваньїні// *Український археографічний щорічник.* – 2001. – Вип.5/6. – С.264-305; Опис Греції у хроніці О.Гваньїні// *Історичний журнал.* – 2003. – №4-5. – С.102-118; *Історико-географічний опис Польщі в хроніці О.Гваньїні// Історичний журнал.* – 2004. – №4. – С.73-87). Цікаву тут тему аналізував дніпропетровський дослідник Олег Дячок, див.: *Дячок О.О.* Запорізьке козацтво в „Хроніці Європейської Сарматії” А.Гваньїні/ Історія запорізького козацтва: сучасний стан і проблеми вивчення. – Дніпропетровськ, 1990 (він таки щойно підсумував свої багаторічні „гваньїнізнавчі” студії, див.: *Дячок О.* Хроніст Алессандро Гваньїні// *Український археографічний щорічник.* – №8/9. – 2004. – С.299-321).

* У випадку текстів Я.А.Красінського, С.Оржельського, Р.Гейденштейна, Й.Бельського, П.Пясецького та А.М.Фредра наводимо і класичні польські та російські переклади, оскільки зазвичай саме вони, а не оригінальні латинські тексти тривалий час „споживалися” історіографами (бажаючи матимуть змогу пересвідчитись, що давні переклади не завжди є цілком адекватними).

Загалом сучасна національна історіографічна традиція щодо дослідження цікавого нам періоду та історико-політичного дискурсу Речі Посполитої демонструє надмірну „україноцентричність”, вона досі тяжіє до канонізації одних постатей і текстів та ігнорування інших (так до улюбленців старої української історіографії – „об’єктивних іноземців” – Е.Лясоти та Г.Боплана, наразі додався „скозачілий” Й.Верещинський). Відтак, не дивно, що бажачі отримати бодай короткі відомості про річпосполитську історіографію звертаються зазвичай аж до „Курсу лекцій з джерелознавства 1880-1881 рр.” В.Б.Антоновича, перевиданого у 1995 р.*

■ ■ ■

Основну частину роботи складають дев’ять персоналійних розділів розташованих у хронологічному порядку постанови цікавих тут текстів та побудованих за єдиною схемою: короткі відомості про автора** твір та певний уривок з нього; оригінальний текст та його класичні переклади (полономовні та російськомовні), зрештою мій власний переклад українською. Уривки з оригінальних видань подекуди приведені до сучасних норм орфографії (як ось літери „и” та „у”, які в латиномовних текстах XVI-XVII ст. часто вживаються як взаємозамінні, виправлено відповідно до сучасних словникових форм).

* Див.: Антонович В.Б. Курс лекцій з джерелознавства. 1880-1881/ Упорядк. О.Васильюк. – К., 1995 (серія „Історія України в університетських лекціях”, вип.1).

** За основне, хоча аж ніяк не єдине, джерело для них правило видання: Słownik historyków polskich. – Warszawa, 1994. – 631 s.

■ ■ ■

Вважаю необхідним висловити подяку програмі Міжнародної школи гуманітарних наук Східної та Центральної Європи (під егідою *Ośrodek Badań nad Tradycją Antyczną Uniwersytetu Warszawskiego* та *Fundacji Instytutu «Artes Liberales»*), яка уможливила мою працю у польських архівних та бібліотечних установах. Її ж керівник, професор Єжи Аксер, своїм неухильним плеканням „філологічних контекстів” історичного пізнання, напевно може бути названим серед інспіраторів цього проекту.

Зпоміж останніх слід згадати й Товариство дослідників Центрально-Східної Європи на чолі з професором Наталею Яковенко, Леоніда Тимошенка та Віталія Тельвака з Дрогобича, а також моїх колег з Інституту історії України НАНУ, які в різний час та за різних обставин посприяли підготовці цього видання.

Ян Анджей Красіньський

(14.VIII.1550 – 13.IV.1612)

Народився в Щуках на Мазовше, походив зі шляхетської родини. Як небжж краківського єпископа отримав чудову освіту (навчався в єзуїтському колегіумі у Відні, згодом в Римі та Болоньї). Від 1572 р. повнив обов'язки каноніка гнезненського та краківського, від 1576 р. – кантора краківського. З того таки року перебував при дворі Стефана Баторія, виконував різні дипломатичні місії, супроводжував короля у його московських походах. Автор першого друкованого географічно-політичного опису Речі Посполитої „*Полонія. До ясновельможного та могутнього Генріха Першого Валуа, з ласки божої Польського короля*” („*Polonia. Ad Serenissimum et Potentissimum Henricum I Valesium, Poloniae Regem*” Болонья, 1574; видання польського перекладу С.Будзінського у 1852). Твір Красіньського, до створення якого автора підштовхнули відомий італійський історик Карло Сигоній (Сигоніус) та деякі освічені болоньські нобілі, був задуманий спеціально, аби „просвітити” щодо польських проблем короля-іноземця – Генріха Валуа. Незважаючи на кишеньковий формат, праця відзначалася предметністю та багатством інформації. Вона твердо боронила засади державного ладу Речі Посполитої та відіграла істотну роль у формуванні opinii про Польщу на Заході. Перу Красіньського належать також нарис історії інфлянської війни („*Commentarii belli livonici...*”), а також каталог гнезненських архієпископів (обидві праці не збереглися).

В Україні його творчістю цікавився Андрій Стороженко, який опрацював „Polonia...” за примірником бібліотеки Університету св.Володимира у Києві (на жаль, спроба відшукати цей екземпляр у фондах Національної бібліотеки України ім.Вернадського – спадкоємниці університетської бібліотеки, дала негативний результат). Відтак, „козацький уривок”, який в оригіналі містився на звороті 73-го листка, тут подано за А.Стороженко та з його ж російськомовним перекладом* Цей уривок є складовою частиною розділу 12-го („Про спосіб війни у поляків, а також про найважливіші їх походи”), причому, зауважу, що крім описів трьох видів кінноти (*панцерні, гусари і козаки*) тут описана й польська піхота, але про козаків-піхотинців згадок ще немає** Український переклад майже цілого цього уривка (не за оригіналом, а з нижченаведеного

* Маю велику підозру, що добре знаний пасаж про *козаків* І.Свірговського з книги Л.Горецького „*Descriptio belli Ivoniae voivode Valachiae, quod anno 1574 cum Selimo II, turcarum imperatore, gessit*” (Франкфурт, 1578) сконструйовано саме за цим уривком з Красінського. На жаль, не маю змоги порівняти латинські оригінали. У російському перекладі К.Мельник-Антонович згаданий пасаж виглядає таким чином: „Конница эта была неутомима, она никогда не оставалась на одном месте, но постоянно рыскала за добычею, преследуя неприятелей в пустыне вдали от всяких путей, по самым укромным местам” (див.: Леонард Горецкий. Описание войны Ивонии, господаря волошского// Киевская Старина. – 1889. – №10. – С.111).

** Характерно, що козаки Красінського діють у „подільських степах”, отже по кількох роках після Люблинської унії 1569 р. для автора-поляка Литовська Україна, з її дніпровськими „невеликими морськими загонами” описаними ще 1550 р. Михалом Литвином (див.: *Михалон Литвин*. О нравах татар, литовцев и московитян. – М., 1994. – С.99), залишається terra incognita. І це швидше „норма”, ніж „виняток”, адже те саме бачимо й у близькому за жанром творі „Польща” (1-е видання 1577 р., рукопис відомий з 1573 р.) тогочасного вченого „першої величини” Марціна Кромера (див.: *Kromer M. Polska czili o położeniu, obyczajach, urzędach i Rzeczypospolitej Królestwa Polskiego*. – Wilno, 1853).

перекладу полономовного) не так давно здійснив знаний історик літератури Дмитро Наливайко*

„Postremum equestris militiae genus, Cosachorum vulgo appellatum, frigoris, inediae, laborisque patientissimum est. Cosaci ad instar fere Tartarorum levissime omnium amantur. Equos pemicissimos habent, et exercendis minutis praeliis aptissimos. Ehippia equorum in eum usum accomodata, ut se in omnes partes nullo negotio vertere, arcumque stringere queant. Arcubus potissimum pugnam ineunt, et frequentissimo sagittarum imbre viros, et equos simul conficiunt. Acinacibus Scythicis accinguntur. Hastas quoque breves habent. Magna istum inimicas aggrediuntur regiones, ferro, et flamma omnia miscentes, itinera faciunt. In celeritate, et salus exercitus, et vinsendi tota spes collocatur. Deferunt secum in vastis Podoliae solitudinibus, in quibus cum Tauricanis Tartanis continenter bellum gerunt, in sacculis quibusdam panem, carnem suillam salsam, sal mixtum pipere. Praeterea unusquisque habet securim, fomitem; ut si quando feram, quarum in illis destitutis habitatoribus campis ingens est copia, conficere contigent; tum ignem excutiant, et conditam sale, pipereque, praedam coquant.”

* Див.: *Наливайко Д.С.* Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках). – К., 1992. – С.51-52.

„Последний род конницы составляют козаки, которые легко переносят холод, голод и тягости всякого рода. Вооружены они очень легко, совершенно так, как татары. Кони у них очень подвижные и пригодные для мелких стычек. Седла устроены так, что на них легко поворачиваться на все стороны и стрелять из лука. В сражениях они пользуются более всего луком, поражая неприятельских всадников и их коней дождем стрел. Они снабжены также саблями восточного образца и короткими копьями. В неприятельской стране они двигаются чрезвычайно быстро, уничтожая все огнем и мечом. Быстротою движений обеспечиваются безопасность воина и победа над врагом. Постоянно пребывая в обширных подольских степях, где они ведут непрерывную войну с Крымскими татарами, козаки берут с собою в седельных выюках все любимые съестные припасы, как-то: хлеб, соленую свинину и соль, смешанную с перцем. Каждый кроме того имеет при себе топор и трут, дабы в случае удачной охоты на зверя, которого множество водится в посещаемых козаками безлюдных пустынях, иметь возможность тотчас развести огонь и сжарить добычу, приправив её солью и перцем.”

Стороженко А.В. Стефан Баторий и днепровские козаки.

Исследования, памятники, документы и заметки.

– К.. 1904. – С.6.

„Trzeci rodzaj jazdy stanowią *kozacy*, którzy bardzo są wytrzymali na zimno, głód i trudy wszelkiego rodzaju. Uzbrają się oni bardzo lekko, podobnie jak Tatarzy. Konie mają bardzo racze i do małych utarczek zdadne. Siodła na koniach tak urządzają, iż bez trudności na wszystkie strony mogą się obracać i z łuku strzelać. Do walki używają najczęściej łuku, rażąc gradem pocisków jeźdźców i konie nieprzyjacielskie. Używają także szabli na wzór wschodnich, i krótkich drzewców. W kraju nieprzyjacielskim bardzo szybko posuwają się, niszcząc wszystko ogniem i mieczem; a właśnie na szybkości i bezpieczeństwo żołnierza i zwycięstwo polega. Przebywając w obszernych stepach podolskich, gdzie ciągle z Tatarami krymskimi wojnę prowadzą, – wożą z sobą w jukach całą swą żywność, składającą się z chleba, wędzonki i soli z pieprzem zmieszanej. Każdy prócz tego opatrzony jest w hubkę i krzesiwo, aby gdy zwierzę jakie (którego pełno jest w tych bezludnych szlakach) ubić się zdarzy, mógł zaraz ogień rozniecić i upiec zdobycz, solą i pieprzem zaprawioną.”

*Jana Krasieńskiego Polska
czyli opisanie topograficzno-polityczne Polski w wieku XVI,
oraz materyały do panowania Henryka Walezyusza,
przetłumaczone, zebrane i objaśnione przez Stanisława Budzińskiego. –
Warszawa, 1852. – S. 78-79.*

„Останній рід кінноти складають козаки, які легко переносять холод, голод та будь-які тяготи. Озброєні вони дуже легко, зовсім як татари. Коні у них дуже рухливі та придатні для дрібних сутичок. Сідла влаштовані так, що на них легко повертатися на всі боки і стріляти з лука. В битвах вони користуються більш за все луком, поціляючи ворожих вершників та їх коней дощем стріл. Шаблями татарськими* озброєні. Списи також короткі мають. Ворожою країною вони пересуваються надзвичайно швидко, знищуючи все вогнем і мечем. Швидкістю рухів забезпечується безпека війна та перемога над ворогом. Постійно перебуваючи у розлогих подільських степах, де вони ведуть безперервну війну з кримськими <таврійськими> татарами, козаки возять із собою в сідельних торбах усі улюблені харчові припаси, як ось: хліб, солону свинину та сіль перемішану з перцем. Кожен крім того має при собі сокиру та труг, аби у випадку вдалого полювання на звіра, котрого багато водиться у безлюдних пустошах, які відвідують козаки, мати можливість відразу розвести вогонь та зажарити здобич, приправивши її сіллю та перцем”.

* Дослівно „скіфськими акінаками”. Скіфів на той час уважано античним відповідником татар, відтак не дивно, що переможців скіфів – сарматів було визнано предками народів Речі Посполитої (русинів-українців, зокрема, виводили від „найславнішого” сарматського племені роксоланів). Цікаво, що опис набору козацько-татарського озброєння аналогічний скіфському, відомому ще Геродоту (скіфи – кінні стрільці, на озброєнні мали мечи-акінаки, короткі металеві списи, луки із стрілами та сокири).

Свентослав Оржельський

(25.VII.1549 – II або III.1598)

Шляхтич з Великопольщі, рід якого походив з Помор'я, належав до першого покоління цього шляхетного дому, яке почало займати суспільнозначущі крайові уряди. Можна твердити, що саме „шляхетська революція” першої половини – середини XVI ст. „розбудила” творчий потенціал Оржельських. І Свентослав, 5-й син свого батька, був справді *fidelis subditus*, зразковим громадянином розквітаючої Речі Посполитої. Мав хіть і здібності до навчання і вже з 9-літнього віку почав звідувати як закордонної (у Франкфурті-на-Одері, Лейпцигу та Віттенберзі), так і вітчизняної (у Кракові) науки. Охочий до „новизн” став протестантом. Доба перших „безкоролів'їв” дала 24-літньому юнакові шанс зробити політичну кар'єру як на регіональному (у калишській землі на Великопольщі), так і загальнодержавному рівні (з часів 1572-1576 рр. по ньому збереглося 29 сеймикових та сеймових промов). Тверезість, розважність та політична коректність забезпечила йому добру репутацію навіть поза колом польських протестантських політиків. Щодо зацікавлення історією, воно в С.Оржельського напряму було пов'язане з політичними проблемами сучасності. Його хроніки 1572-1576 рр. – „Справи безкоролів'я по смерті безсумнівній Сигізмунда Августа” („*Acta in tepegni post obitum nimirum Sigismundi Augusti*”) це радше записи (матеріали) „історії проблеми”, з якою ще прийдеться давати собі раду, аніж розмисл *sub specio aeterna*, з погляду вічності (та й саму роботу було закінчено без традиційної часової паузи, не пізніше 1578 р.). Мають вони і ознаки жанру „таємної історії”, науки для

обраних, через що, вірогідно, автор так і не віддав працю до друку. Утім, відомим твір Оржельського був досить широко (знані 8 його списків з кінця XVI – початку XVII ст.).

Уривок про козаків, вміщено у тексті, що оповідає про події 20 травня 1575 р. Контекстом для нього виступають „україноцентричні” справи: вістки про нищівний татарський напад на Україну та справи турецького посольства А.Тарановського. Погляд С.Оржельського на козацтво позбавлений особистісного забарвлення, можна сказати, що то голос немісцевого „парламентарія”, якого цікавить загальнодержавний, а не вузькорегіональний аспект проблеми.

„Res me hoc loco admonet, ut pauca de *Nisensibus* hominibus commemorem. Sunt ii ex omnium fere gentium, Russorumque praecipue, colluvie conflati, Borysthenis riparum insularumque, quibus abundat, accolae, omnes pedestres, maritimis fere navibus mira levitate exstructis multaque arundine propter reprimendos sustinendosque etiam aequoris fluctus undequaque munitis utentes, quibus per Borysthenis undas atque hoc apud Oczakoviam Ponto Euxino iuncto, per Pontum quoque aliquantis per navigant, non alio vivendi genere, quam inferendis damnis assueti, Tartaros potissimum Turcasque ingentibus incommodis terra marique afficientes. Per insulas, quibus Borysthenes maxime abundat, cum uxoribus et liberis habitantes et octo milium militum copias explentes Nissi sive Nisenses (quod Sclavica lingua inferiorem manendi locum significat) quasi pyratae potius, verum Polonis maxime opportuni, dicendi sunt.

Quandoquidem raptò dumtaxat vivant, horum insultus assiduos Turca graviter ferens, saepius de his cum Polonis exostulabat, quemadmodum ne tunc quidem eos praetermisit”.

*Świętosława Orzelskiego Bezkrólewia ksiąg ośmioro. 1572-1576/
wydał dr. Edvard Kuntze. – Kraków, 1917. – S.306**

“Ustęp o Nizowcach”.

„Przedmiot mój wymaga, ażebym kilka słów powiedział o wojsku Nizowém. Jest to stek różnych narodów. Najwięcej pomiędzy niemi Rusinów. Mieszkają na brzegach i licznych wyspach Dnieprowych; wszyscy są piesi, budują morskie statki, dziwnie lekkie, mogące z łatwością wytrzymać fale morskie. Na tych statkach po Dnieprze spuszcza się do Oczakowa, gdzie Dniepr uchodzi w Morze Czarne, a nawet i dalej za morze. Żyją jedynie łupem. Tatarów szczególnie i Turków napastują ustawicznie na lądzie i na morzu. Gnieżdżą się z żonami i dziećmi na wyspach w które Dniepr obfituje, i mogą wystawić do 8,000 żołnierza. Nazwisko ich *Nizowce*, albo *Nizowi*, pochodzi stąd, że siedzą na dolnym Dnieprze (*niz* po sławiańsku znaczy dół). Stosowniej by można ich nazwać rozbójnikami, aczkolwiek dla Polski są oni wielce dogodni. Ponieważ Nizowce żyją z

* Що до розбіжностей, які містять пізніші списки і зафіксовані виданням Е.Кунтзе, вони не є суттєвими, аби їх докладно обговорювати (їх має лише один список і полягають вони у пропуску одного слова, відмінному написанні іншого та заміні „синонімом” третього).

łupiestwa, Sułtan cierpiąc ustawiczne ich najazdy, skarżył się często na nich Polakom, jakoż i tą razą nie omieszkął się użalić”.

*Bezkrólewia ksiąg ośmioro
czyli Dzieje Polski od zgonu Zygmunta Augusta r. 1572 aż do r. 1576.
Skreślone przez Świątosława z Borzejowic Orzelskiego
starostę Radziejowskiego/
pereloził i wydał W. Spasowicz. – T.II. – Petersburg, 1857. – S.99.*

[Абзац про Низовців]

„Предмет мій вимагає, аби кілька слів сказав про військо Низове. Є то суміш різних народів. Найбільше з-поміж них Русинів. Мешкають на берегах та численних островах Дніпрових <Бористенових>; усі піщі, будують дивно легкі морські човни, що здатні з легкістю витримувати хвилі морські. На тих човнах спускаються до Очакова, де Дніпро <Бористен> впадає в Чорне Море <Понт Евксинський>, і навіть далі за море. Живуть лише зі здобичі. Нападають на суші і на морі на Татар особливо і [на] Турків. Гніздяться з дружинами і дітьми на островах, котрими Дніпро <Бористен> буяє, і можуть виставити до 8,000 жовнірів. Назва їх Низовці або Низові, походить з того, що сидять на нижньому Дніпрі <Бористені> (низ слов'янською значить дол). Скоріше можна би їх називати розбійниками, хоча для Польщі є вони дуже корисні. Оскільки Низовці живуть з грабунку, султан

терплячи постійно їх наїзди, скаржиться часто на них
Полякам, як і цього разу не загаявся пожалітись.”

Рейнгольд Гейденштейн

(1553 – 24.XII.1620)

Походив з міщанської родини, вірогідно з Кенігсбергу. Навчався в Кенігсберзі, Віттенберзі, Падуї, а також Орлеані та Парижі. Біографи Гейденштейна зазвичай особливо акцентують на його падуанських студіях, які вірогідно відчутно полегшили кар'єру молодика при дворах двох непересічних випускників тутешнього славнозвісного університету – польського короля Стефана Баторія та найближчого радника останнього – канцлера та великого коронного гетьмана Яна Замойського. З 1582 р. працював у королівській канцелярії, був відомий як дипломат та фахівець у пруських справах. 1585 р. нобілітований. У 1591 р. полишив лютеранське віровизнання та прийняв католицизм. Продовжив службу в королівській канцелярії і за Сигізмунда III Вази, зокрема підготував проект реформи земського права в Пруссії. З благословіння та вірогідно при активній особистій участі свого патрона – Я.Замойського зайнявся історіографією: підготував історію польсько-російських війн С.Баторія 1578-1582 рр. – „Війни Московської коментарії. У 6-и книгах” („De bello Moscovitico commentationum libri sex”: латиномовні видання – Краків, 1584; Базель, 1588; Колонья, 1589; Франкфурт, 1600; німецькомовний переклад – Гьорліч, 1590) та наймасштабнішу свою працю „Історія Польщі по смерті Сигізмунда Августа. В 12-і книгах” („Rerum Polonicarum ab excessu Sigismundi Augusti libri XII”, побачила друк у Франкфурті-на-Майні лише у 1672 р. завдяки зусиллям сина історика). Остання обіймала період з 1572 по 1603 рр.

(цілком включала попередні „Війни Московської коментарі”), за творчий взірєць мала „Нотатки” Ю.Цезаря. Прихильник сильної королівської влади Гейденштейн вказав на С.Баторія як на ідеального монарха, а Я.Замойського вважав зразком державного мужа. Останньому історик присвятив і інші твори – біографію канцлера „Життя Яна Замойського” („De vita Joannis Zamoscii”, 1606) та панегіричний трактат „Канцлер” („Cancellarius”, 1610). Переступити смерть свого героя (Замойський помер у 1605 р.) на сторінках „Історії” Гейденштейн також не забавив. Помер у Сулечині на Помор’ї.

В українській історіографії Гейденштейн особливо поцінований за докладний опис страти ІПодкови та оповідання перебігу повстання С.Наливайка. Якраз у зв’язку з перебуванням С.Баторія у Львові та справою Підкови під січнем 1578 р. історик помістив на відповідних сторінках своєї „Історії” нижченаведену характеристику українського козацтва* (слід зауважити, що вона присутня вже у „De bello Moscovitico commentationum libri sex”^{**}). Її доповненням слід

* Гадаю, що саме цей текст міг служити джерелом інформації про козаків для „Всесвітньої історії” (1604-1608) французького історика Жака де Ту (в іншому, за твердженням Д.Наливайка, 56-а книга цієї праці, котра відведена Речі Посполитій, сперта на „Полонії” Я.А.Красинського, див.: *Наливайко Д.С. Козацька християнська республіка. – С.52*). Ось як виглядає цікавий тут уривок з твору француза в перекладі Д.Наливайка (див.: Там само. – С.96):

„Цей народ не має окремої держави, а живе на межі різних держав, біля впадіння Дніпра. Туди стікаються всі волоцюги, розбійники, що є серед поляків, литовців та інших суміжних народів. Люди, які не можуть залишатися вдома або яких надія на кращу долю змушує звідти піти: так вони всі збираються, щоб спустошувати навколишні землі, які через те залишаються необробленими й незаселеними”.

Цікаво її порівняти з іншою „козацькою характеристикою”, що також походить з кола „замойщиків”, себто вийшла з-під пера особи близької до

вважати аналіз специфіки військового мистецтва козаків, вміщений при описі облоги Пскова армією Стефана Баторія у 1581 р.*

„Limes Regni Polonici et magni Ducatus Lituaniaci magna ex parte Borystenes est, qui in Moscovia ortus modico in occidentem flexu, in meridiem deinde et Pontum Euxinum magnam aquarum vim trahens fertur: superior fluminis pars, ad Lituaniam pertinet: ad inferiorem diversarum gentium confinia concurrunt: praeter Moscos et Polonicae ditionis Russos nonnullae Turcicae praefecturae attingunt: non longo etiam intervallo Valachi ei imminet. In hac tot nationum nec satis pacatarum colluvie, non potest adhuc quamvis a tot seculis pax consistere. Itaque immensa ibi camporum spacia, multi agri inculti, ac deserti ob latrocinia vel metum iacent. Confluere huc ad praedas ex hostico agendas

славнозвісного канцлера та великого коронного гетьмана Речі Посполитої Яна Замойського (1542-1605). Йдеться про франкомовну друковану працю („Розгром Татар і Турків здійснений паном Яном Замойським...”. Париж-Ліон, 1590), де під 1587 р. згадані:

„...des Cosaques, soldats belliqueux et valeureux, nation hardie et indomptable, la plus part des quels sont bannis, et partie sont pour s'exercer en l'art militaire, qui demeurent sur les confins de Pologne, endommageant continuellement les Turcs, Tartares et autres payens, et avec leur insolence tourmentent les peuples circonvoisins”

.....Козаки, вояки войовничі та мужні, смілива та неприборкана нація, з-поміж яких більшість – то частково вигнанці-баніти, а частково прибули, аби вдосконалюватися у військовому мистецтві. Вони живуть на кордонах Польщі, турбуючи постійно турків, татар та інші краї, і мучать своїм зухвальством околичні народи”

* На жаль, не маю наразі оригінального латиномовного уривку, відтак навожу тут лише його класичні польський та російський переклади.

solent; cum ex aliis gentibus, tum Polonis quoque et Lituanis, ut quis que est egentissimus, vel rerum capitalium damnatus, quosque vel fortuna eorum, vel leges in patria esse non sinunt. superioribus tamen temporibus, cum publice bellum non esset, etiam ex primaria iuventute quidam loca ea petebant, odio quietis, ac ne situ, ac ocio torperent, virtutis exercendae causa. Magnam partem in aquis ac flumine piscatu ac latrociniiis vivunt: hostemque ut ex quoque plurimum praedae sperant, ducentes, barbaris tamen, ut maioriter eos Christianorum numero, ac Tartaris praesertim infestiores sunt, magisque Poloniae regibus operam navant. quod infimam Poloniae partem, quae ad flumen pertinet, tenent, a loco Nisovij appellantur. interque reliquos Kosakkos: ita enim communi nomine vocantur omnes tam equites, quam pedites, qui ad latrocinia in finibus exercenda, incursionibusque hostiles ditiones vexandas privato instituto, ac voluntaria militia coeunt: hi et numero et virtute plurimum fere valent.”

*Reinoldi Heidensteinii Secr. Regii,
De bello Moscovitico commentariorum lib. sex.
– Cracoviae, 1584. – P. 12-13.*

„Granicę Polski od W.K.Litewskiego po największej części stanowi Dniepr. Bierze on początek w Rossyi; z początku na zachód płynie, potem na południe się wygina, a w końcu wielkimi wodami do morza Czarnego wpada. Wyższa część rzeki do Litwy należy. Niższe części różne ziemie oblewają,

Carską, rusko-polską i turecką, a nawet po trochu i Wołochy przytykają do Dniepru. Przy takim zbiegowisku nieprzyjaznych ludów od tylu wieków, nie można było stałego utrzymać pokoju. To też niezmiernie przestronne pola leżą nad Dnieprem odlegiem, w skutek ciągłych łostw i trwogi. Zlatywały się tam po łupy nieprzyjacielskie, wszyscy chciwi rabunku albo skazani za zbrodnią i ci wszyscy którzy w ojczyźnie dla ubóstwa, dla niezgody, lub za zbrodnie prawem skazani zostali. Byli tam i Polacy i Litwini. Kiedy wojny nie było, dawniej jeszcze i szlachecka młodzież tam się zapędzała, nudząc się bezczynnością biegła męstwa swojego próbować. Wielka część tych ludzi żyła z rybołówstwa i rozboju. Napadali na każdego z kogo więcej zedrzeć się spodziewali, ponieważ zaś liczba chrześcijan między nimi przemagała, dokuczali najczęściej Tatarom – Polsce zaś nieraz pomocnymi byli. Że zaś niższe części rzeki zajmują na samej południowej granicy od Polski, dla tego *Nizowcami* się nazywali; inni mianowali ich kozakami, tak bowiem zwał tam i jeźdźców i pieszych, którzy samowolnie zbierają się na granicy dla rabunku i bójki z postronnymi krajami. Liczbą i męstwem wkrótce się rozstawili”.

Rejnolda Hejdensztejna sekretarza królewskiego.

Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. Księg XII.

Z łacińskiego przetłómaczył Michał Gliszczyński.

Życiorysem uzupełnił Włodzimierz Spasowicz.

– T.I. – Petersburg, 1857. – S.285.

„Byli tam i Kozacy pod wodzą jakiegoś Mikołaja, w Czerkassach do Króla należących urodzonego, który bardzo dawno już służyć Carowi. Kozacy poto do Pskowa byli przysłani, żeby chwyтали po polach żołnierzy naszych furazujących, lapali co mogli i zasadki czynili, co zwykle Kozacy najlepiej robić umieją i nadzwyczaj są do tego wprawni, a chociaż źle odziani, szablę tylko i lancę mając, a czasem i broń palną, zręcznie chwytają lub rozpędzają małe oddziały, wywiadują się doskonale o drogi, o położenie miejsca, o obroty nieprzyjaciół, rzeki łatwo na łódkach albo na tratwach przepływają, lasy i bezdroża przepatnią. Lekko uzbrojeni, wytrzymali są na pragnienie, głód i trudy; w czem żadne inne wojsko sprostać im nie może i przez co bardzo są użytecznemi.”

Ibidem. – T.II. – S.65.

„Границею между королевством Польским и великим княжеством Литовским большею частию служит Днепр, который начинаясь в Московском княжестве, течет с небольшими изгибами на запад, затем на юг и потом вливается в Черное море, неся огромное количество воды; более верхняя часть реки принадлежит к Литве, у более нижней части соединяются границы различных народов. Кроме Москвитян и Русских, находящихся под польской властью, здесь соприкасаются некоторые владения Турок, на небольшом же расстоянии начинаются владения Валахов.

При соседстве стольких народов, притом сохранивших воинственный характер, с древних веков и до сих пор здесь не может держаться мирный порядок. Огромное пространство полей, множество земли остается там не возделанным и не населенным по причине разбоев или вследствие страха. Всякий, кто был в тяжелой нужде или был осужден за уголовные преступления, и все те, которым или обстоятельства или законы не позволяли жить в отечестве, как из других народов, так и из Поляков и Литовцев, – собирались сюда, чтобы жить грабежом и добычей. В прежние же времена, при общем мире между народами, даже некоторые знатные юноши стремились к этим местам, ненавидя спокойную жизнь, избегая праздности и бездействия, и желая упражняться в военных подвигах. Все подобного рода люди большую часть жизни проводят здесь на воде, в рыбной ловле и в разбоях, считают врагом всякого, от кого надеются получить больше добычи; но так как среди их все-таки численно преобладают христиане, то они питают особенную вражду к неверным (варварам) и в особенности к Татарам, и не раз оказывали усердное содействие Польским королям. Так как они занимают самую нижнюю часть Польши, соприкасающуюся с рекою, ^о назывались по месту Низовыми, и среди остальных *казаков*, – таким именно общим именем называются как конные, так и пешие люди, которые собираются по доброй воле для занятий разбоем на

* Тут явно маємо друкарський ляпсус (можливо мало бути „они”).

границах и для того, чтобы тревожить соседей набегами, — эти Низовые в особенности имели значение и силу, как по своей многочисленности, так и по отважности.”

Гейденштейн Р. Записки о Московской войне (1578-1582).

— СПб., 1889. — С.7-9.

„Под предводительством Николая Черкасского, родившегося в королевской области, но уже давно служившего Московскому царю, пришло туда несколько казаков с тем намерением, чтобы по своему воинскому обычаю расставлять засады для захватывания бродивших на полях и для угона добычи. Привыкши на практике к такому роду военной службы, не имея на себе никакого оружия, едва только прикрывшись одеждою для защиты против непогод, они сражаются вооруженные саблею и одним копьём, очень часто владея, впрочем, и ружьем; как по легкости оружия, по способности переносить жажду, голод и труды, так по привычке и сноровке своей, они в особенности годятся для того, чтобы окружать и захватывать одиночных, для расследования дорог, местностей, сил неприятельских; они могут на челноках и бревнах переплывать реки, проходить по самым дремучим лесам и непроходимым местам, — в этом они превосходят почти всех прочих военных людей.”

Там же. — С.201.

„Кордоном* Королівства Польського і Великого князівства Литовського здебільшого є Дніпро <Бористен>, який з Московії початок малий [узявши] на захід повертає, далі на південь до Чорного моря <Понту Евксинського> потужно мчить великі води плодоносні. Верхня частина ріки до Литви** належить. У нижній [частині] різних племен кордони стикаються. Крім Московитів та Польщі, що панують в Русі, деякі [відгинки], турецьких адміністративних округ досягають. Не далека навіть відстань до Валахії*** тієї прилеглої. У цьому стількох народів не досить миролюбних наброді, нема влади до сих пір, хоча від стількох віків**** мир встановлюється. Відтак, величезні тамтешні поля розлогі – [то] здебільшого землі необроблені, і пустельні через розбої або загрози спокою. Зліталися сюди, звичайно, ласі на здобич з ворогів; разом з іншими племенами, як Поляки так і Литвини, ті, які найбідніші або у тяжких злочинах звинувачувані, кожний, кому або фортуна його, або закон на батьківщині перебувати не дозволяє через вищезгадане; нарешті, часом, коли офіційної війни не було, навіть хтось з молоді найперших [родів] місця ці відвідував, заради випробування мужності, [маючи] відразу до спокою, й аби не сидіти без діла і не ослабнути через байдкування. Здебільшого на воді і річковою риболовлею та розбоєм

* Тут мова про кордон Речі Посполитої на сході.

** Себто Великого князівства Литовського.

*** Себто земель сучасної Молдови та Румунії.

**** Варіант „царювань”.

живуть. Ворогують з кожним [з кого] найбільшої здобичі сподіваються, чимало [з них] варвари^{*}, оскільки ж більшість між ними Християни складають і швидше Татарам особливо неприязні є, [то] більшою мірою Польським королям ревню служать. Ті, знеславлені^{**} Польської частини, що до ріки належить, тримаються, [і] від місця Низовими називаються. Між рештою [загалу знані як] Козаки: бо таким спільним іменем звать усіх як кінних, так і піших, котрі на розбій на кордони виправляються, набігами ворожі панства дражнять, приватним способом діючи, і добровільне військо збирають. Вони і кількістю і мужністю найбільше зазвичай відзначаються.”

* Тут вихідці з нехристиянського світу.

** Варіант „позбавлені попереднього соціального статусу”.

Йоахим Бельський

(бл. 1550 – 8.I.1599)

Син відомого польського письменника та історика Мартина Бельського, Йоахим народився у родовому маєтку Бяла у Серадзькому воеводстві. Закінчив протестантську академічну гімназію в Бжегу. Згодом розпочав державну службу в Кракові (брав участь у дипломатичних місіях). 1579 р. взяв участь у поході на Московське царство. Після 1580 р. жив приватним життям поміщика-землянина. Від 1588 р. мав титул королівського секретаря (короля Сигізмунда III Вази). Наприкінці життя (бл. 1595 р.) перейшов на католицизм. По смерті батька (1575 р.) продовжив його студії над історією, результатом чого стала „Хроніка польська Мартина Бельського, наново сином його видана” („Kronikę polską Marcina Bielskiego, nowo przez Joachima Bielskiego, syna jego, wydana”, Kraków, 1597). Попри те, що через синівську повагу Мартин Бельський оголошений автором хроніки, по-більшості автором тексту був Йоахим (лише невелику частину праці складають вставки з „Хроніки всього світу” М.Бельського). Праця доведена до 1586 р. Вона носить виразно шляхтоцентричний характер, за що її критиковано з табору регалістів. Професіоналізм Й.Бельського як історика зазвичай оцінюють невисоко, але літературні вартості та полономовність праці забезпечили їй широку популярність (в т.ч. і на українських теренах). Відтак анонімний автор-наслідувач з перших років XVII ст. продовжив ці хроніки до 1598 р. Тривалий час у

літературі була поширена думка (в Україні не зжита досьгодні) про те, що автором продовження був сам Й.Бельський*

Цікава тут характеристика українських козаків у тексті Хронік вміщена у останній 6-й книзі (частині) твору відразу після подій т.зв. „війни Івоні” (1574 р.), знаній у вітчизняній традиції завдяки діянням напівлегендарного козацького гетьмана Івана Свірговського (Свірговського), та перед описом обставин нової королівської елекції 1575 р. Докладність інформації Бельського зазвичай приписують його зв'язкам з козацьким гетьманом Яном Оришовським (він згаданий у самому тексті „козацького” розділу), але був у нього і наративний „авторитет” – малознаний в Україні латиномовний історико-географічний твір Станіслава Сарницького (бл.1532-1597) „Опис давньої та нової Польщі з поділом власним на давню та нову. З додатком вірного та ретельного опису нижньої Русі...” („*Descriptio veteris et novae Poloniae cum divisione eiusdem veteri et nova. Adiecta est vera et exquisita Russiae inferioris descriptio, iuxta revisionem Commissariorum Regionum et Livoniae iuxta Odoponicon exercitus Polonici redeuntis ex Moschovia*”, Kraków, 1585). „Козацький розділ” з Бельського згодом цілком використав Мартин Пашковський (для якого запорожці були також і предметом поетичного натхнення**), який переклав польською та доповнив матеріалами до 1611 р.

* Спростування цієї атрибуції див. у праці Владислава Негрінга „O historykach polskich XVI w.”. Її друга частина під назвою „O zyciu i pismach Joachima Bielskiego” побачила друк у Познані в 1860 р. Безпосередньо про цей сюжет йдеться у восьмому розділі праці: „Uwagi o dalszym ciągu Bielskiego, który wydał Sobieszczański w Warszawie 1851” (s.68-76).

** Наразі в Україні легкодоступний переклад великого уривку з його найбільш відомої поеми (див.: *Пашковський М.* Із книги „Дії турецькі і змагання козацькі

початковий латиномовний текст Олександра Гваньїні („*Sarmatiae Europae descriptio*”), уперше надрукований у 1578 р.^{*}

О Kozakach

Ci ludzie na Nisie pospolicie bawią sie łowieniem ryb/ (ktora rzeka wpada w Niepr) tamże ie na słońcu bez soli suszą/ y terni sie tam lećie żywią/ a na zimę do miast bliskich sie rozchodzą/ iako do Kiiowa/ Cerkas/ ynych: łodki swe na ostrowie na bezpiecznym mieyscu na Nieprze gdzie pochowawszy/ y kilka set człowieka tam zostawiwszy na korzeniu/ iako oni mowią/ przy strzelbie. iakoż mają y działka swe/ ktorych na Tureckich zamkach

з татарами”// Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія. У 2-х чч. – К., 1995. – Ч.2. – С.183-198).

^{*} У цій широко знаній праці („*Kronika Sarmacyej Europejskiej*”. – Kraków, 1611) наприкінці книги III („*Опис землі Руської*”) з’явилась нова частина III („*Опис Половців, Ячвінгів [себто язигів-ятвягів] і Козаків Запорозьких*”). Розділ „*Про Козаків Низових, яких звичайно звано Запорозькими*” (s.31-40, він останній і найбільший з трьох, два перших – про половців та язигів-ятвягів – займають менше двох сторінок) складається з оповіді про виникнення козаків як заслону від татарської агресії та їх першого походу на Білгород-Акерман під проводом Предслава Ляницкоронського у 1516 р. (s.31-32); далі йде нижченаведений текст Бельського (s.32-35), супроводжений новими гаслами-параграфіми: „*Kozacy Twierdza ukrainna od Pogan*”, „*Chytróść Tatarska*” (там, де мова, що татарам вірити не можна), „*Ostrowy Zaporozan*”, „*Porohy*”, „*Czayki Kozackie*”, „*Port Bilagrodzki*”, „*Balakley zamek*”, „*Szlaki Tatarskie*”, „*Kozacy Donscy*”. Лише згадку Бельського про свого інформатора колишнього козацького гетьмана Я.Оришовського Пашковський „розширює і осучаснює”, відтак там, де раніше „мовив” один Оришовський, тепер „мовили і мовлять ті, що там Гетьманами бували” (s.34); закінчується розділ історією І.Підкови (s.35-39) та коротенькою байкою-бувальщиною (s.40) про єврейську підступність на Волині у 1590-х рр. (додана так би мовити, аби сказати вже все, що пригадується автору при слові Русь).

nabrali y Tatarom odiełi. Nie bywało ich przedtym tak wiele/ ale iuż sie ich teraz zbiera do kilku tyśięcy/ a nawięcy sie ich tych czasow zamnożyło/ y czestokroć Turkom y Tatarom szkodę niemałą czynią: iakoż iuż po kilkakroć Oczakow/ Tehinią/ y Biłagrod/ y inne zamki burzyli: y w polach niemało dobytką pobieraią. tak iż iuż nie smieią Turcy ani Tatarowie tak daleko w polach owiec abo dobytką przed nimi pasać iako pierwey pasali/ tak że nigdziey oną stroną Niepru na dzieśiąć mil. A ćisz nas z Turkiem nawięcey wadzą: y Tatarowie tak powiedaią że by nie oni tedyby z nami dobrze mieszkali. ale im nie trzeba wierzyć. Dobrze iest żeby byli / ale żeby w rząd byli wprawieni/ a płacono im: y niechayby tam na Nieprze ustawicznie mieszkali po wyspach abo ostrowach/ ktorych tam iest kilka tak barzo obronnych/ że gdzie który osiędzie kilka albo kilkanaście set człowieka by nawiętze woysko przyszło nic im tam nie uczyni. A miedzy innemi iest tam ostrow ieden który zowią Kochanie/ miedzy Porohy / czterdzieści mil od Kiiowa / iest go na kilka mil wzdłuż/ na którym gdy czuią Kozaki Tatarowie nie tak łatwie do nas sie przeprawiaią/ bo z niego

Kochanie.

Chorczyká.

Krzemieńskiego y Kusmańskiego tych dwu brodu (którymi sie oni pospolicie do nas przeprawuią) może im zabronić. Jest y drugi ostrow blisko takowy który zowią Chorczyka/ na którym Wiśniowiecki przedtym mieszkał/ y Tatarom na wielkiew przeszkodzie byl / że nie śmieli za

Tomakowką.

niego tak często do nas wtargać: niżej niego trochę Tyśmienica rzeka wrada w Niepr/ 44 mil od Kiiowa. Jest y trzeci takowy który zowią Tomakowka/ na którym nawięcey Nizowi Kozacy mieszkawaią/ iakosz im stoi za namocniejszy zamek: przeciw niemu te dwie rzece w Niepr wpadaia/ Tysmien y Fesyn/ który z Czarnego Lasu wynada. Jest y innych mniejszych wysp abo ostrowow tam niemało/ na których gdyby zabudował zamki y miasta osadził/ nieważyliby sie Tatarowie do nas tak często przechodzić. ale my u Sambora raczy wolemy sie im bronić. Woda by też prozno miał im kto co uczynić/ bo tam z morza żadne Galery ani Baty na Niepr wnieść nie mogą przed Porohy ktore Pan Bog sam umurował/ y by nie te dawnoby tamte kraie nawiedzili Turcy: lecz Kozacy są tak zwyczajni na to że te tam Porohy przebywaią w łódkach swych skorzanych / ktore oni zowią Czayki / po linie sie spuszczaiać y także sie na gorę po linie zaśię ciągnąc. W takowych że też łódkach przedtym Ruś Cesarzom Greckim szkody działała/ wpadaiać czasem aż pod samo Konstantinopole/ iako o tom Zonaras Grecki Historyk pisze. Jakosz y dziś ledwieby tego nie działali Kozacy by ich tak było wiele: y przetosz Turcy na tym są aby te tam kraie puste byly/ y ludzie sie nie zamnazali/ aby bezpieczni od nich w Czarygodzie byli. Był też tam port wielki w tych kraiach przedlaty/ zwłaszcza w Biłagrodzie/ z ktorego aż do samego Cypru pszenicę z

Porohy.

Port w
Biłagrodzie.

Balakley.

Śluki
Tatarskie.

Podola wożono/ dziś tylko karawany tamtędy ziemią do Moskwy chodzą na Oczakow/ gdzie z Bilagrodu gościniec jest wielki/ na którym często Kozacy kupce Tureckie rozbiiaią/ y kiedy chcą języka dostać tam go narychley dostaią. Lecz nietylko na Nieprze ale y na Tysmienicy y Orszanicy rzekach mniejszych jest takowych ostrowow dosyć/ na którychby zamkow mocnych dla Tatar mogli nabudować: iako też y Bałakley gdyby oprawiono/ który leży nad Czapczakleiem rzeką/ dziewięć mil od Oczakowa/ nie takby łatwo tamtędy wazyli sie Tatarowie do nas chodzić/ zwłaszcza Czamym ślakiem który od czamego lasa tak jest nazwany/ abowiem w nim zwykli sie Tatarowie tacić aż sie wszyscy przeprawią przez śiną wodę/ to jest ieżioro barzo spokojne blisko tamtego miejsca gdzie Niepr wpada w morze. Także gdzieby też zabudowano zamek na Kremieńcuku. (iakoż Krol Pan nasz dzisiejszy zlecił iuz był Mikołaiowi Jazłowieckiemu Staroście Sniatyńskiemu.) By to w Niemieckich rękach abo to mieli Venetowie/ nie byliby oni tak niedbali w tym iako my. A by tylko Kozaki sposobilichmy sobie snadniebychmy do tego przyszli/ zwłaszcza Tatarskie upominki na nie obroćiwszy. A ieśliżeby kwarta na Żołnierza nie wydolała/ więc go więcey za pobor do czasu przyiąć/ ażby tam miasta y zamki/ iako ma bydź stanęły. Jakożby ie było z czego budować/ bo tam drzewa dosyć na tych ostrowach/ o kamień też nie trudno. Zaczym

Oryszowski.

łacnobychmy [тыт вид *łącznie* – *D.B.*] sie tum wszom Tatarom odiełi/ bychmy iedno sami chcieli. O czym słyszałem dosyć mądrze mówiąc Jana Oryszowskiego stryica mego/ który Hetmanem był u Kozakow przez czas niemały/ y świadom tamtych mieysc dobrze: który y podiałby sie tego/ y s postalby rozumiem temu.

Kozacy
Dońscy.

Są też Kozacy Moskiewscy co ie zowierny Dońskiem/ na Donie abo Tanais rzece mieszkają/ a z rzeki Donu na Wolhę czasem przechodzą/ Czayki swe na walkach przez górę Perowłokę przewłaczają. Ci także Tatarom gdzie modą szkodę działają/ czego sie Tatarowie nad Moskwa także iako y nad nami zwykli mścić. Schodzą sie też niekiedy naszymi Nizowim z nimi/ ale ziemią muszą do siebie/ bo wodą nie mogą. I na ten czas gdy ich Stephan Krol chciał koniecznie wygubić brali sie do Moskwy do tych drugich Kozakow/ skąd więtsze ieszcze niebezpieczeństwo baczyl/ y przetosz im podobno dał pokoy. Zaczym swawola w nich tym więtsza urosła/ tak iż przyszło do tego że miasto pożytku więcey nam szkodzą. Trzeba żeby w rządzie byli/ y płacono im/ a Hetmana od Krola mieli/ więc Setnicy y Batamani żeby przysiegali: bez wątpienia byłaby ich posługa dobra/ y bezpiecznieyby było tamtym krajom z nimi. Ale ia to komu mądrszemu w tey zlecam.

Kronikę polską Marcina Bielskiego.

nowo przee: Joachima Bielskiego. syna jego. wydana.

О КОЗАКАХ

Эти люди занимаются обыкновенно на Низу (река эта впадает в Днепр)^{*} ловлей рыбы, которую сушат там же без соли на солнце, и питаются ею летом; а на зиму расходятся в ближайшие города, как-то в Киев, в Черкасы и в другие, а лодки свои прячут где-нибудь в безопасном месте на одном из Днепровских островов и кроме того оставляют там несколько сот человек “на курене”, как они выражаются, при артиллерии, ибо они имеют собственные маленькие пушки, частью захваченные в турецких укреплениях, частью отнятые у татар. Прежде козаков водилось не так-то много, но тепер их собирается уже до нескольких тысяч; особенно размножились они в настоящее время и часто причиняют не малый вред туркам и татарам: они уже по несколько раз разрушали Очаков, Тегинь (Бендеры), Белгород (Аккерман) и другия крепости; и в степях они захватывают не мало скота. Турки и татары не осмеливаются уже так далеко пробираться в степи на пастбища с овцами и скотом, как пробирались раньше; с той стороны Дніпра они нигде не приближаются более, как на расстояние десяти миль^{**} Козаки больше всего

* Иоаким Бельский по ошибке принимает Низ (низовье Днепра) за особую реку, яко-бы впадающую в Днепр.

** Иоаким Бельский хотел сказать, что татарские пастухи не подганяють своих стад ближе десяти миль к левому берегу р. Днепра.

ссорят нас с турками; и татары так рассказывают, что если бы не козаки, то они с нами хорошо жили бы, но татарам не следует верить. Хорошо, чтобы козаки существовали, но только следует привести их в порядок и платить им; да и пусть себе живут постоянно там на Днестре по отмелям или островам, которых там несколько и которые так защищены природою, что если какой-либо остров заняло бы несколько сот человек, то даже самое громадное войско ничего с ними не поделало бы, если бы отважилось подступить.

А между другими островами есть там один остров, который называется „Кохань“, между Порогами, в 40 милях от Киева; имеет он несколько миль длины; когда на нем сторожат козаки, то татары не так-то легко к нам переправляются, потому-что с него можно не подпустить их к бродам Кременецкому и Кучманскому, которыми они обыкновенно к нам перебродят^{*}

* В книге *Descr. vet. et novae Polon.* 1585 г. под словом *Kochanie* говорится так: «*Est locus supra insulam dictam Chorcyca inter cataractas seu Porohti, aliquot milliariibus, supra modum amaenus: in quo si aliqua manus militum disponderetur, commode posset impedi transitus Tartarorum, qui per utrumque traiectum Boristenis, Kuczanski inquam et Krzemienieckie, quoties non sentiunt esse in armis Nisovios Kozakos, libere traicere solent et infestare nostras regiones. Distat hic locus a Kiovia 40 milliariibus. Haec omnia ex sententia magnificorum virorum adieci, qui lustrandis illis regionibus a R. M. delecti et destinati erant. Narrant insuper praeter illas duas insulas Thomakowka inquam, et Chorcyca esse et alias complures desertas in illo flumine, in quibus materies ampla et lignorum copia est tam ad aedificandas arces quam ad naves struendas. Cui testimonio suffragatur etiam historia de Principibus Kioviensibus qui ante quadringentos annos magnos exercitus, et ingentes classes ex iis locis secundo flumine usque Constantinopolim et ulterius deducere solebant ad oppugnandum orientale imperium. Et cavendo ne hoc amplius fieret, existimo Turcas Scythis eos portus replevisse, quos etiam suo patrocinio tuentur. Narrant praeterea iidem D. lustratores in suo itineralio ad flu. Ros et Tysmienica et Olszanica, et in aliis fluviis esse ibidem loca confragosa, etc. ubi arces*

Есть и другой остров по близости – тот, который называется Хортицей и на котором раньше проживал Вишневецкий; последний был большой помехой татарам и при нем они не смели так часто к нам вторгаться; немного ниже Хортицы р.Тысменица (Конская) впадает в Днепр, в 44 милях от Киева *

Есть еще и третий остров, который называется Томаковкой и на котором преимущественно проживают низовые козаки; он им заменяет самое могущественное укрепление; против него впадают в Днепр те две реки, Тысмен (Конская) и Фесын (Базавлук); последняя берет начало из Чернаго леса **

Не мало есть там и иных меньших отмелей или островов; если бы на них выстроить укрепления и поселить города, то татары не смели бы так часто являться к нам; но мы предпочитаем защищаться от них у Самбора *** Со стороны воды напрасно кто-либо вздумал бы приступить к ним,

possent excitari, nec haberet Turca ansam ita conquerendi, sicuti praetendere solet: cum ad Tiram aliquid nostri aedificare instituunt” (Маю намір видання усіх „українських” фрагментів з цього твору С.Сарницького, відтак тут і далі полишаю уривки з нього у вигляді представленому А.Стороженком – Д.В.).

* В Descr. vet. et novae Polon. 1585 под словом *Chorcysa* сообщается: “Insula est in alveo Borystenens, clara *Wishiovecii herois* oeconomia militari. Ibi enim sedem et firmamentum sui roboris stabiliverat. Sita est a Kiovia 44 milliaribus, paulo infra ostia fluminis Tismienca”.

** Hanp. Descr. vet. et novae Polon. 1585 говорится о Томаковке: “Tomakowka – insula est in Boristhene, inter Tesmien flumen et Fessinum, quod ex Nigra silva dimanat, ubi *Nisovii Kozaki* tanquam in arce fortissima habitant confidenter”.

*** Иоаким Бельский хочет этим выразить, что польское правительство вместо того, чтобы строить передовые укрепления в степях, отражает татар только тогда, когда они достигнут уже г.Самбора на верховьях р.Днестра в воеводстве Русском, иначе сказать: проникнут уже в глубь страны.

потому-что там со стороны моря никакия галеры или боты не могут пройти в Днепр через Пороги, которые Господь Бог сам создал; и если бы не Пороги, то турки давно уже навестили бы тамошня края. Но козаки так привыкли к Порогам, что переплывают их „чайками”, спуская их на канатах вниз и таща их за собою на канатах же вверх. В таких точно лодках Русь некогда причиняла вред греческим императорам, иногда до самого Константинополя, как об этом пишет Зонара, греческий историк. Кажется, что и теперь козаки отважились бы на это, если бы их было по-больше. Однако же турки заботятся, чтобы те края оставались пустынными и чтобы люди в них не множились; они хотят быть безопасными в Царьграде**

Много лет тому назад был в тех краях большой порт, а именно в Белгороде (Аккермане), из которого подольскую пшеницу доставляли в самый Кипр, но теперь только караваны сухим путем ходят оттуда в Москву через Очаков; на него проходить большая торговая дорога из Белгорода, на

* После издания книги И.Бельского, в июле 1600 г. Ян Орышовский, конечно не впервые, лично участвовал в перетаскивании челнов через Пороги, когда козацкое войско шло из Запорожья вверх по Днепру в Канев, чтобы оттуда двинуться на помощь канцлеру Замойскому к Камени-Подольскому: „Ku górze wodą idąc przeciwne wiatrij mając do progów przyszedzsy liedwo nie koždy przez skały bieżegiem czólnij morskie ciągnęliśmy po dwie po tizysta człowieka uiąwszy się za lini ciągnęli” – так писали Орышовский и Кошка канцлеру от 1 августа 1600 г. изъ Белобережья. См. Listy Żółk. str. 107.

** Див. примітку на стор.38.

которой козаки часто грабят турецких купцов; когда они хотят „языка” достать, то там скорее всего достают*

Но не только на Днестре, а также и на маленьких речках, Тысменице и Оршанице, достаточно попадается таких островов, на которых можно было бы построить сильные укрепления против татар. Если бы укрепили Балаклею, который лежит над р. Чапчаклеем (ныне – Чичиклей) в девяти милях от Очакова, то татары не так-то легко отваживались бы ходить оттуда к нам, особенно Черным шляхом, который называется так от Черного леса** В

* В *Descr. vet. et novae Polon.* 1585 г. под словом *Bialogrod* говорится: “*Praeterit vero Bialogrodum via trita et celebris quae ducit Oczakoviam. Hac Turcici et Scythici negotiatores potissimum commeant quos illi lingua sua carabanos vocant. Quando igitur nostri aliqua mancipia interciperi conantur, ut ex eis discant quid nam hostis machinetur modo, quidve in Turcia Scythiave geratur, tunc ad eam usque viam genus quoddam militum levissimae armaturae velitationibus aptum, quos Kozakios vocant, progreditur, ac ita ex praetereuntibus rapiunt quos possunt, et ad praefectos suos citato et festinanti cursu reducunt, saepius tam retro cervice inflexa prospectantes ne quis eorum vestigia signet, et urgendo capiti eorum invehat. Nam non raro alea secus cadit quam optassent, et saepe ex captivante fit captivus. Et interrogati cur ita temere dubio Marti se exponant, respondere solent: Bene est, si inquit nihil inde utilitatis percepero, nisi quod juvenilem aetatem meam ex pacto consolabor contentaveroque satis est, iuvat. At contentatio illa qualis futura sit, interim ad manus Scythicas deveneris, nemo est qui ignorat. Fuit quondam Bialogrodum emporium celebre et obvium nostris hominibus. Nam temporibus Cazimiri Cyprium usque demeabant naves onerarias tritico Podolico plenas. Nunc tantum scandulae prono flumine ad barbaros demere Bialogrodum solent, idque non sine gravi discrimine vitae”.*

** *Descr. vet. et novae Polon.* 1585 г. под словом *Czapczaklei*: “*Flumen est, notius habetur propter viva vestigia munitissimae arcis Balaklei, quem si iusto praesidio muniretur, firmissimum p opugnaculum ad impediendos Praecopiensium transitus per Huppanim esset. Et praesertim si vicissim ad flumen Russava in loco illo excitandae arcis peridoneo et a multis celebrato propugnaculum novum inaedificaretur. Hae inquam duae arces non plus quam 20 milliarius a se distantes, alia ad Tiram ex opposito Thehinia, alia ostia versus Hyppanis, si bene munirentur, totum tractum illum triangularem ab Oczakovia tanquam duo parastatae, id est columnae ex aequo a se distantes, mirificae tutum redderent, ut consilium lustratorum adscriptum*

последнем татары привыкли укрываться, пока не переправятся все они через Синюю воду т.е. через очень спокойное озеро, находящееся близ того места, где Днепр впадает в море*

Таюже следовало бы выстроить укрепление в Кременчуке (впрочем король, наш нынешний государь, поручил уже сделать это Николаю Язловецкому, старосте снятинскому)** Если бы в таком деле были заинтересованы немцы или венецианцы, то они не были бы такими беспечными, как мы. Если бы мы только воспользовались помощью козаков, то легко успели бы в деле постройки укреплений, особенно обратив на это и посылаемые татарам „упоминки“. А если бы кварталы не хватило на наем солдат, то лучше брать их до поры до времени по набору, но только устроить города и укрепления там, где следует. А их будет из чего строить, так как дерева достаточно на тех островах и в камне нет недостатка. Таким образом мы легко избавились бы от всяких татар, если бы только сами захотели этого. Я слышал,

prudētissime suadet. Distat Czarczaklei ab Oczakovia octo milliarib. aut novem ut lustratores idem annotarunt”.

* Discrip. vet. et novae Polon. 1585 г. под словом *Nigra sylva*: “Ubi Scythae latitare solent, inausuri in regiones nostras”. Там-же под словом *Sina voda*: “Est restagnatio quaedam maris ad ostia Borysthenis. Hac Scythae navigiis subvehere se solent, et tandem in nigra sylva latitare, donec omnes conveniant. Inde a nigra sylva dicitur Czarny Szlak. Mare illud est tranquillum et ab iniuriis procellarum tutum, ita ut etiam in eo folia nimphaeae sicuti fit in aliis lacubus parvis excrescant, et supernatent aquae: Et differt Sina voda a mari mortuo, in quo sal veluti glasies tenuis supra aquam innatat, et est admodum subtile. Hoc situm est ad Precop, ubi illa fossa a mari cernitur ad mare”.

** Выше было объяснено, что здесь речь идет о бессарабском Кременчуке на берегу р.Днестра.

как об этом чрезвычайно мудро рассуждал мой родственник *Ян Орышовский*, который не малое время был у козаков гетманом и хорошо знает эти места; он мог бы взяться за это дело и сумел бы разумно его выполнить.

Есть также козаки Московские, которых мы называем Донскими и которые живут у р.Дона или Танаиса, а с р.Дона переходят иногда на р.Волгу, перетаскивая свои „чайки” на валках через гору Переволоку. Они также где могут причиняют татарам вред, который татары вымещают на Москве, также точно, как и на нас. Иногда наши низовцы сходятся с ними, но должны ходить друг к другу сухим путем, потому что между ними нет водного сообщения. И в то время, когда король Стефан непременно хотел истребить низовцев, они удирали в московские пределы к тем козакам; видя в этом еще большую для себя опасность, король Стефан оставил их, кажется, в покое. Вследствие этого своеволие среди них еще более разрослось, так что до того дошло, что вместо оказания поддержки они причиняют нам только вред.

Необходимо, что они были подчинены власти, чтобы им платили жалованье, чтобы они имели гетмана по назначению от короля и чтобы, наконец, сотники и атаманы их приносили присягу; безъ сомнения услуги их были бы тогда полезными и тем краям было бы с ними безопаснее.

Но я предоставляю обсуждение этого вопроса кому-либо более мудрому.

Стороженко А.В. Стефан Баторий и днепровские козаки.

Про Козаків

Ці люди на Низу зазвичай займаються тим, що ловлять рибу, (ріка ця впадає до Дніпра)^{**} там же її, на сонці, без солі, сушать і тим харчуються протягом літа, а на зиму розходяться у найближчі міста, а саме: в Київ, Черкаси та інші, човни свої поховавши на острові у безпечному місці на Дніпрі та кільксот чоловік там залишивши – на корені або, як вони кажуть, при стрільбі. Вони мають і свої гарматки, які на турецьких замках набрали і в татар повіднімали. Спочатку козаків не було так багато, але тепер збирається їх до кількох тисяч чоловік, особливо останнім часом їх намножилося. Вони дуже часто завдають великої шкоди татарам і туркам: як ось вже кілька разів Очаків, Тягиню, Білгород та інші замки руйнували; і в полях немало брали худоби, так що вже не наслідуються ані турки, ані татари так далеко вівці та рогату худобу випасати, як то раніш було, також не випасають вони худоби на цьому (правому) боці Дніпра далі

* Більш широко відомий російський (а з нього український) переклад цього розділу з Бельського, який увійшов до праці Д.Яворницького „Історія запорізьких козаків” (див.: *Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. У 3- тт. – Львів, 1991. – Т.ІІ. – С.26-27*), але він штучно скорочений і загалом менш цікавий.

** Здається Бельський вважав „Низ” назвою притоки Дніпра.

ніж за десять миль^{*} (від згаданих замків)^{**} Козаки найбільше сварять нас із турками; і татари кажуть, що аби не вони, то з нами добре мешкали б, але татарам не треба вірити. Добре, щоб козаки були, але щоб в порядок приведені і платилося б їм: і нехай би вони там на Дніпрі постійно мешкали по виспах^{***} або островах; яких там є кілька дуже неприступних (придатних до оборони), таких що якби на котромусь засію кілька або кільканадцять сотень чоловік, то хай і найбільше військо прийшло б, нічого б їм там не вчинило б. І між іншими є там острів один, який називають (островом) Кохання^{****}; він лежить між порогами, на відстані 40 миль від Києва, і завдовжки є кілька миль. Коли татари чують про козаків на ньому, то не так легко до нас переправляються, бо з цього острова можна їм перешкодити переправу Кременецьким та Кучманським бродами^{*****}, тими двома, що вони звичайно до нас переправляються. Неподалік є й інший

* На той час у Речі Посполитій відомі *миля* мала – 6350 м; середня – 7030 м; велика – 7810 м, отже йдеться про відстань 60-80 км.

** Вважаю, традиційний український переклад: „не пасуть вони худоби й по той (лівий) бік Дніпра на відстані десяти миль від берега” хибним. Мова тут явно про правобережних – очаківських та білгородських – татар та турків (зрештою, я не уявляю, щоб татари і турки, наприклад, наддніпрянського Іслам-Кермена виявилися настільки заляканими, що тримали худобу не під стінами міста, а десь за 10 миль від нього).

*** Вузра з польської так само острів. Не виключено, що така подвійність як і у вищому випадку з фразою „на корені або, як вони кажуть, при стрільбі” є наслідком спілкування з Я.Оришовським, який вживав „автентичну” „руську” термінологію.

**** Д.Яворницький, вважав, що мова йде про знаний Кухарів острів.

***** Кременецький брід знаходився на Пд.Бузі (нижче сучасного м.Первомайськ Миколаївської обл.), щодо Кучманського, то, припускаю, йдеться про брід через річку Кучмань, праву притоку Пд.Буга. Обидва броди були стратегічними пунктами т.зв. Кучманського шляху.

острів, котрий зветься Хортиця, на якому Вишневецький* перед тим мешкав і татарам на великій перешкоді був, так що за нього не сміли вони так часто до нас удиратися; трохи нижче цього острова ріка Тисмениця** в Дніпро впадає, 44 милі від Києва. Є ще третій [острів], котрий зветься Томаківкою, на якому найбільше низові козаки мешкають, він править їм за найміцніший замок; навпроти нього впадають у Дніпро дві ріки, Тисмен і Фесин, що витікає з Чорного лісу*** Є й інших менших виспів або островів там немало, і коли б на них збудувати замки й міста осадити, не важилися б татари до нас так часто приходити. Але ми у Самбора радше воліємо від них захищатись**** Водою також марно мав би будь-хто [пробувати] їм (козакам) щось вчинити, бо там з моря ніякі галери чи боти на Дніпро

* Мова про добре відомого кн. Дмитра Івановича Вишневецького (Байдю).

** Мова йде напевно про р.Інгулець (Сарницький згадував, що „Тисмениця” впадає у Дніпро поруч з гирлом Бугу). Локалізацію А.Стороженка „Тисмениці” як р.Кінської слід вважати хибною (ані Сарницький, ані Бельський не згадують про топонімію лівого – „татарського” берега нижнього Дніпра, а р.Кінська або Кінські Води розташована саме там).

*** Так само запозичення з Сарницького, про які саме річки йдеться сказати складно (добре відомий Тясмин зовсім не близько від Томаківки). „Тясмин” – також явно не стороженкова р.Кінська (сам Сарницький чітко розрізняв „Тисмен” та „Тисменицю”). Можу лише припустити, що „Тисмен” слід тлумачити як р.Томаківку, а „Фесин” той таки стороженків Базавлук (хоча, здається, на те саме могла б претендувати і р.Чортомлик). Ймовірно також, що ці річки слід співвідносити з початковою томаківською базою повстання Б.Хмельницького (як писав сучасник „Kozacy Rebelizanci osedli w Widlach, iak rzeka Tasmín wpada w Dniepr”, див.: Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza/ z rękopismu wydał K.W.Woycicki. – T.I. Warszawa, 1846. – S.280).

**** Може бути, маємо тут натяк на скандальну кампанію 1594 р., коли урядові війська Речі Посполитої, які зосереджувались під Самбором, не зуміли

внести́сь не можуть з огляду на Пороги, які Господь бог сам укріпив, і якби не вони, давно б тамошні краї відвідали турки; але козаки так призвичаїлися до того, аби ті Пороги долати у своїх шкіряних човнах^{*}, які вони звуть чайками, по линвах спускаючись і так само по линвах же [човни] вгору витягаючи. У таких самих човнах колись Русь Грецьким цесарям шкоди завдавала, нападаючи часом аж під самий Константинополь, як про це Зонара, грецький історик, пише. Мабуть, і тепер козаки зробили б так, аби їх було так само багато. І відтак турки на тому стоять, аби тамтешні краї пустими були і люди [там] не множилися, щоб вони були безпечні у Царгороді. Був також колись в тамтих краях порт великий, власне у Білгороді, з якого аж до самого Кіпра пшеницю з Поділля возили; тепер тільки каравани тамтою землею до Москви ходять на Очаків, де з Білгорода гостинець (торгівельний шлях) є великий, на якому часто козаки турецьких купців розбивають і, коли бажать язика дістати, там його найшвидше дістають. Утім не лише на Дніпрі, але і на Тисмениці й Оршаниці^{**} річках менших є таких островів досить, на яких замків потужних для татар можно набудувати: так також і Балаклій^{***} коли б оправити,

перешкодити прориву кримських татар за Карпати, на терени Угорщини (хоча Самбір і раніше міг бути знаний як традиційне місце збору коронних військ).

* Про використання шкіри для зміцнення конструкції чайок див. нижче в тексті Пясецького.

** Припускаю, що йдеться про Вільхівку – одну з гілок Дніпра в околицях гирла р.Інгулець.

*** *Балаклей* – замок над р.Чапчакля, поблизу її впадіння до Пд.Бугу. 1546 р. тут пробували звести укріплення турки (будівництво не було завершене).

який лежить над Чапчаклеєм-річкою, дев'ять миль від Очакова, не так би легко тамтешні татари важилися до нас ходити, особливо Чорним шляхом^{*}, котрий від Чорного лісу є названий, бо в ньому звикли татари таїтись аж поки всі переправляться через Синю Воду^{**}, то є озеро дуже спокійне поблизу того місця, де Дніпро впадає до моря. Також коли б також збудувано замок на Кременчуку^{***} (що його Король Пан наш нинішній доручив вже було Миколаюві Язловецькому старості снятинському^{****}). Якби це [було] в Німецьких річках або це мали Венеціанці, не були б вони так недбалі в цьому як ми. І якби лише ми козаків приспособили, то легше до того прийшли, особливо Татарські упоминки на них [себто на утримання козаків] обернувши^{*****}. І якби навіть кварта^{*****} на жовнірів не вистачило б, адже через

Близько того часу в Балаклеї також намагалися закріпитись магнати та керівники коронного війська Язловецькі. 1585 р. річесполитські люстратори радили уряду відбудувати цей стратегічно важливий замок.

* Починався біля Перекопу, вів до переправ недалеко Дніпрового гирла, далі до верхів'їв річок Тясмин, Інгул та Інгулець, де й розташовувався історичний Чорний ліс, звідси ділився на Кучманський шлях (перетинав р.Пд.Буг та вів на Бар), який знову об'єднувався з двома іншими менш значущими відгалуженнями Чорного шляху під Збаражем.

** Йдеться про р.Синюху, ліву притоку Пд.Бугу.

*** Я не вважаю достатніми аргументи А.Стороженка, аби локалізувати цей Кременчук на Дністрі, а не на Дніпрі.

**** Де-факто польний гетьман коронний, відомий також як зверхник українських козаків.

***** Ідея фінансування програми укріплення прикордоння коштами „татарських упойинків” (спадщина золотоординської дані, сплачуваної за володіння „руськими” землями) обговорювалася в Речі Посполитій постійно. 1594 р. те саме пропонував уряду і С.Наливайко.

***** *Кварта* – чверть прибутків з державних земель („королівщин”), яка спрямовувалась на фінансування коронного військ (звідси – „кварцяне військо”).

збільшені видатки [спеціальний] побор на якійсь час можна встановити, щоб там міста і замки, як то має бути, стали. Їх же було б з чого будувати, бо там деревини досить на тих островах, із камінням також не важко [себто за ним справа не стане]. Чим би ми разом тим вошам татарам відняли [силу], єдино якби ми самі того хотіли. Про що чув досить мудрі мови Яна Оришовського стрийця мого*, який тривалий час гетьманом у козаків бував і знайомий з тамтешніми місцями добре. Він осилив би ту [справу] і став би її розумом.

Є також козаки московські, що їх кличемо Донськими і з ріки Дону на Волгу часом переходять, чайки свої волоком через гору Переволоку** перетягуючи. Ці також татарам де можуть шкоди завдають, відтак татари над Москвою так само як і над нами звикли мститися. Ходять також інколи наші Низові з ними, але землею [суходолом] мусять [добиратись], бо водою не можуть. І за тих часів, коли Стефанкороль*** хотів їх доконечно вигубити, забиралися до Москви до тих других козаків, звідки ще більшу небезпеку [король] побачив і тому ймовірно дав їм спокій. Відтак сваволя в них тим більше проросла так, що дійшло до того, що замість користі, нам більше шкодять. Треба, щоб в порядку були і плачено їм, а [щоб] гетьмана від короля мали, а також аби сотники і

* *Стрийцями* називали рідних та двоюрідних дядьків по батькові, а також двоюрідних та троюрідних братів з роду батька. Про козацького гетьмана та старшого Я.Оришовського див., зокрема: *Лепявко С. Ян Оришовський// Історія України в особах: Литовсько-польська доба. – К., 1997. – С.202-210.*

** Нині місце Волго-Донського каналу.

*** Польський король Стефан Баторій (1576-1586).

отамани присягали: без сумніву була б [годі державі] їх послуга добра і безпечніше було б у тамтешніх краях із ними. Але я це комусь мудрішому в цій [справі] доручаю.

Бартош Папроцький

(1543 – 27.XII.1614)

Уродженець давньої добжинської землі в Мазовії (маєток Папроцька Воля біля м.Серпца). Навчався у Краківському університеті, згодом служив на магнатських дворах. 1572 р. у складі дипломатичної місії відвідав Стамбул, вірогідно також взяв участь у поході С.Баторія на Гданськ 1577 р. Зв'язаний із кланом Зборовських за часів безкоролів'я 1587 р. обстоював габсбурзьку кандидатуру на польській престол, відтак після поразки австрійської партії в битві під Бичиною 1588 р. змушений був втікати на територію Священної Римської імперії. Тривалий час прожив у Чехії, Моравії та Сілезії і лише 1610 р. повернувся до Корони Польської (це сталося вже по смерті могутнього ворога „зборовчиків” – канцлера Я.Замойського, помсти якого Папроцький мав підстави побоюватися). Знайшовши свій маєток розореним, змушений був доживати віку при монастирях у Вонхоцьку та Лондзе. Помер 27 грудня 1614 р. у Львові.

Вірогідно ще участь у посольстві до Туреччини 1572 р. підштовхнула БПапроцького до зацікавлення українськими справами. Його перші польськомовні праці – „Історія жалісна про прудкість та хитрість татарську і про мордування та псування земель руської та подільської” (1575), „Панюша, себто уславлення панів земель руських і подільських” (1575), „Короткий і правдивий опис в'їзду до Волох Івана-воєводи, котрого Підковою звать” (1578, наразі не віднайдена), присвячені їм безпосередньо. Багато „українського” матеріалу в історико-генеалогічних „Гнізді цюти” (1578) та „Гербах

рицарства польського” (1584), причому цікаво, що Папроцький як історик явно симпатизував традиціям (джерелам легитиматії) Галицько-Волинського князівства та скептично ставився до концептів „литовсько-руських”. Саме цьому історикові вітчизняна історіографія завдячує численними подробицями діяльності таких „козацьких гетьманів” як С.Зборовський та Б.Ружинський.

Такі ґрунтовні пізнання у „справах українних” після вимушеної еміграції на територію імперії Габсбургів дозволили Папроцькому стати одним з тих, хто забезпечив „інформаційну підтримку” перших контактів Австрії із запорізькими козаками. І наведений нижче „уринок про козаків” він вмістив саме у біографії імператора Рудольфа II Габсбурга (1552-1612), описуючи хроніку воєнних подій 1594-1597 рр. (мова про козаків безпосередньо йде під 1594 р.), коли Священна ліга на чолі з Австрією протистояла потузі Османської імперії. Обидва празькі видання польською (1599) та чеською (1602) мовами мали розкішний вигляд і були розраховані передусім на „публіку” (це власне перша відома нам чеськомовна характеристика українських козаків).

„A isz nie każdy wie co to za ludzie są / y w ktoem krain
mieszkają / krotko o tym powiem / iest mieisc kilka albo wysep
na Rzece Nieprze szerokych / iusz więcey w Tatarskich nizeli w
Podolskich Krolowi Polskiemu należacych krajnach / na ktore
ledwie nie za naszej pamięci zaiezdżac poczeli ludzie rycerscy /

aby s pogany Tatarzy szczesćia swego probowali / a potym do nych
zaiezdzać poczęli ludzie tacy / którzy co nieprzystoinego w
Polszcze spachali albo zbroili / tam sobie pokoi wynalezli / y co
dalei to sie ich tam więcey ziezdzało.

I gdy ich pierwey belo kilka set / wiele się tho zdáło / a w tę
czasy iusz y po kilkanaście tysięcy sie ich naiduie / wiele jednak
chudych pacholkow potćiwych dla ćwiczenia w Rycerskich
sprawach tam iejodzi y s pąnią Ruskich / Podolskich / Polskich
miedzy nie niemało zaejdzda / bo miedzy niemi dobrze się
wyczwiczyć może w porządek y w czuiność Rycerską.

A Rusacy zową ich Kozacy Zaporoskiemi od progow ktorych
/ jest dziewięć / s ktorych woda spada w Morze z Rżeki Niepru /
przećiwko ktorem z Morża w zadnim statku iechać albo płynąć
nie może / niektorzy im mowią Nizowi Kozacy / a to dla tego iże
nisko na końcu Rżeki Niepru mieszkaią / maią tam wiele
Strzelby na tych wyspach / na ktorych strasz ustawicznie chowaią
/ gdy oni sami przećiwko Tatarom albo Turkom idą na Woyne.
Wielki dostatek miewaią czasem w swem Woisku / bo ze
wszritkłych stron do nich siodlacy wiozą. A oni płacą czim chcą
Końmi Woły a ynemi dobitki też y Pieniedzmi.

A Choczasz na Grunćiech Tatarskich mieszkaią / tatarowie
ich zwyciężyć nie mogą / owszem ieszcze aby od nich pokoi mieli
/ dary im wielkie dawaią. Z Moskwy także od wielkiego kniazia
Moskiewskiego upominki na każdy rok maią / a gdyby im
niedano / szkody mu w ziemi wielkie czynią. Maią łoi / sam /
koni dzikich dosić / zwierzuz czamego / Zybrow / Ryb barzo wiele

osobnych / ktorych pieczonych Miasto chleba a wątrop
Zwierzecznych używaią czasem: skarbow żadnych niemaią / ale
kiedy komu co chcą darować wezmą u iednego który iest
nalepszy miedzy niemi gospodarz wzaiem / a potym mu
oddawaią albo płacą gdy się im zdobyć iaka dostanie napierwey /
a potym go w rowny dział przypuszczaią / wypłaciwszy mu tho w
czem sie Woisko zadłuzy / każdy swem szafuie iako rozumie. Na
zimę po Miasteczkach y po Wsiach Podolskich a Wołyńskich się
rozchodzą a wiosny czekaia / potym znowu się schodą na swoi
wysep / a z niego w kraie pogańskie albo gdzie się im zalubi igą.”

*Ogrod krolewsky, w ktorem o początku cesarzow rzymskich, arcyxiązat
rakuskich, krolow polskich, czeskich, xiązat sląnskich, ruskich, litewskich,
pruskich rozrozdzięnia ich krotko opisane nasdziesz.*

– Praha, 1599. – S.LVIII-LIX*

„A že ne Každý ví, jací to lidé jsou a v které Krajiné obyvájí,
krátkou o nich zmínku tuto učiním. Jest vostrovuov několik u
řeky Nepř, v Krajínách více Tataruom náležejících nežli
Polákuom, do kterýchž skůro za naší paměti počali se lidé rytířští
sjižděti, aby s Tatary svého štěstí probovali. A potom tam se
sjiždívali lidé i ti, kteří/ nětco nenáležitého spáchali, a tam sobě
bezpečnosti nalézávali. A čím dale tím více se jich tam
sjiždívalo.

* В оригіналі арк.LIX помилково йде під номером LVII.

A když jich někdy v místě jmenovaném bylo několik set, mnoho se jich zdálo. Nyní pak i na tisíce se jich nachází, nebo mnoho chudých, ač poctivých pacholkův tam se sjíždí pro vycvičení v správách rytířských z Ruské zemi, Polské etc., nebo dobré jest mezi nimi vycvičení v skutcích rytířských.

Rusáci jmenují je Kozáky záporoskými od prahuov, kterých jest devět, z kterých voda spadá v moře z řeky Nepru, proti kterýmž nijakž na moři plaviti se lidé nemohou.

Někteří pak jmenují je Kozáky nizovými, a to proto, že v nízkém místě a v oudolí u konce řeky Nepru bydlejí, kdež mnoho střelby mají a stráž ustavičnou. Když proti Turkům aneb Tatarům bojovati mívají, veliký dostatek živnosti časem mívají v vojsku svém, nebo ze všech stran od sedlákův živnost mají, kterou zaplacují, jak se jim líbí, koňmi, voly a jinými dobytky nebo penězi.

Ačkoli pak na gruntech tatarských bydlejí, nicméně Tataři odtud jich odehnati nemohou, anobř aby od nich pokoj měli, dary jim veliké dávají. Z Moskvy tolikéž od velikého knížete na každý rok plat mají, který jestliže by zadržán byl, škody v jeho zemi veliké činí. Mají losy, sm, koní divokých nazbyt, svěř čemou, zubrův mnoho, ryb množství velikých a výborných, kterýchž pečených časem místo chleba užívají. Pokladuov a bohatství u nich žádného není, ala když některému příteli dar dáti chtějí, od něho jej vezmou, který jest nejlepším mezi nimi hospodářem, a jak nejprve kořisti nějaké dostanou, to jemu vynahradí a díl jednotejný dají, zaplatíce dluhy své každý, jak se mu vidí. Když

zima jest, do okolních městeček a vsí se rozjedou a v nich jara očekávají, kteréž jak přijde, hned na své místo se sjedou všickni a odtud se do kraje pohanského, aneb kam se jim líbí, obrátí.”

Diadochos id est succession, jinak posloupnost knížat a králův českých, biskupův i arcibiskupův pražských a všech třech stanův slavného království českého, to jest panského, rytířského a městského, krátce sebraná a vydaná skrze. – Praha, 1602
(цум. за: Bartoloměj Paprocki z Hlohol. *O válce Turecké a jiné příběhy. Výbor z Diadochu. – Praha, 1982. – S.247-248).*

„І оскільки не кожен відає – що то за люди є і в якому краї мешкають – коротко про це розповім. Є кілька місць або островів на широкій річці Дніпро [або: островів у широких місцях на Дніпрі], що більше в татарських, аніж Подільських, польському королеві підлеглих, країнах розташовані. Сюди, ледве не за нашої пам'яті, заїжджати почав люд лицарський, аби з поганими татарами щастя своє випробувати. А потім до них заїжджати почали люди такі, котрі що непристойного в Польщі сотворили або нашкодили. Там вони собі спокій знаходили і щодалі то більше їх туди зїжджалося.

І коли їх спочатку було кілька сотень і то багато здавалось, а наразі їх вже і по кільканадцять тисяч знаходиться, багато, однак, пахолків худих, але поштивих. Для вправління у лицарських справах туди їздять і з панят руських, подільських та польських до них немало заїжджає, бо між них добре вивчиться можна в порядку і в чуйності лицарській.

А русаки* звать їх козаками запорізькими від порогів, яких є дев'ять. З них вода спадає до Моря з річки Дніпра. Всупереч ним з Моря в жодному кораблі їхати або плити не можна. Дехто каже на них Низові Козаки, і це через те, що низько на кінці ріки Дніпра мешкають. Мають вони там багато Стрільби [вогнепальної зброї] на тих островах, на яких постійно сторожу тримають. Коли самі вони супротив татар чи турків на війну йдуть, часами великий достаток мають у своєму Війську, бо з усіх боків до них селяни [осілий люд] возять [припаси]. І вони платять чим хочуть – кіньми, волами і іншими добутками, також і грошами.

І хоча на ґрунтах татарських мешкають, татари їх перемогти не можуть, авжеж ще, аби від них спокій мати, дари їм великі дають. З Москви також від великого князя московського упомінки на кожен рік мають, а коли б їм не дано [було] великі шкоди йому в землі [його] чинять. Мають лосів, сарн, коней диких досить, звіра чорного, зубрів, риби дуже багато особливої, яку печуть замість хліба і печінку звірину вживають часом. Скарбів жодних не мають, але, коли кому що хочуть дарувати, візьмуть у когось, хто є найліпший між ними господар, в займи і потім йому оддають або сплачують, коли їм перша ж здобич якась дістанеться, яку в рівний поділ пускають, сплачуючи йому то що Військо заборгувало. Кожен своє витрачає яко розуміє. На зиму по

* Папроцький зазвичай вживає саме цю мовну форму етноніму (замість традиційнішої „русини”).

містечках і по селах Подільських та Волинських розходяться і на весну чекають. Потім знову сходяться на свій острів і з нього в краї поганські або де їм любо буде йдуть.”

Станіслав Любеньський

(1573 – 6.IV.1640)

Походив із серадзької землі, був братом примаса Польщі Мацея Любеньського. Його початкову кар'єру полегшило покровенство з єпископом та коронним карцлером Мацеєм Пстроконьським. Навчався на батьківщині та в Італії, де здобув титул доктора обох прав; тоді ж прийняв священницький сан. Повернувшись до Речі Посполитої став прихильником короля Сигізмунда III Вази. Останній зробив Любеньського дворянином королівським та довіреним секретарем (1591), з ним він їздив до Швеції (1593-1594). Взяв участь у подіях рокошу М.Зебжидовського (1606-1608); бував послом на сейми та до Радомського трибуналу. По номінації на каноніка гнєзненського (1608) перебував в оточенні канцлера Вавжинця Гембицького. Отримав також посади каноніка та архідіякона краківського (1613), а також тинецького абата (1618). 1622 р. став луцьким єпископом, а 1627 р. перейшов на престижніший єпископський стіл у Плоцьку. Як регент коронної канцелярії (з 1617) висувався на посаду підканцлера (1625-1631). Завзятий регаліст (прихильник короля), стало користуватися довірям короля Сигізмунда III, відтак у 1613-1614 рр. займався упорядкуванням королівського архіву, мав доступ до конфіденційних придворних документів. Все це сприяло доволі високому рівню історичних праць, автором яких був Любеньський. Надруковані вони були вже по його смерті в зразковому латиномовному виданні в Антверпені 1643 р. З творів Любеньського, завдяки пізнішому польському перекладу,

найбільше відомі „Короткий опис поїздки до Швеції Сигізмунда III” („Brevis narratio profectionis in Sueciam Sigismundii III” – про вищезгадану мандрівку короля Сигізмунда III Вази) та „Громадянський бунт у Польщі, що 1606 року почавшись до 1608 року тривав” („De motu civili in Polonia, qui Anno 1606 coeptus ad Annum 1608 perduravit. Liber HV” – хроніка часів рокошу М.Зебжидовського). Обидві ці праці містять чимало „українських сюжетів” (повстання К.Косинського, татарський напад 1606 р., стосунки української шляхти з рокошанами), але наразі нам цікавіший твір „Оцінка помилок твору Юлія Беллі «Лавровий вінок австрійців»” („Errata Iulii Belli Laureae Austriacae scriptoris, Taxantur” (1630?*)) в якому Любеньський полемізує з Юліушем Белліці – італійцем з Капо д’Істрія, секретарем кардинала Франциска Дітріхштейна (губернатор Моравії та важливий прихильник Габсбургів), автором розлогої (880 стор.) та розкішно виданої праці „Лавровий вінок австрійців, себто коментар стану держав наших часів, або війни Німецької з тієї причини між Маттіасом та Фердинандом II Римськими Імператорами, а також курфюрстом Фрідріхом V” („Laurea Austriaca, hoc est commentationum de statu reipublicae nostri temporis, sive de bello Germanico eiusque causis inter Matthiam et Ferdinandum II Romanorum Imperatorum, nec non Fridericum V Palatinum”. Frankfurt, 1627 – йшлося про початкову фазу Тридцятилітньої війни 1618-1648 рр.). 41 фрагмент у праці Белліці

* У тексті є згадка, що від початку московської Смути «26 років», оскільки початок походу Лжедмитрія I на Москву припадає на осінь 1604 р., то додавши згадану кількість років маємо 1630 р. як рік написання твору.

стосувався Речі Посполитої, а шість безпосередньо було присвячено козакам, причому чимало з тверджень італійця були неточними і такими, що явно дискредитували Польщу та її порядки. Поміркований і виважений стиль критики Любеньського робить з його характеристики українського козацтва корисне і, що важливо, досі практично незнане джерело з історії козащини кінця 1610-х – 1620-х рр. (характеристика у тексті прив'язана до подій 1617 р.).

*Cosaci quod genus
hominum, ubi domicilium
habeant*

Ignarum denique quam gentem maledictis
incessant, Cosacos Polonosque confundere.

Scire equidetur, sed sedem domiciliumque
suum in finibus Regni, Turcico, Tartarico, et aliqua ex parte
Moschouitico Imperio obiectis habere, saepe terra sed frequentius
mani rem gerere, furtivis excursionibus, potissimum ijs in quorum
cofinijs versantur Christiani nominis hostibus graves molestosque
esse; si exercitu, cui pares non sunt, maioreque hostili vi
urgeantur, intra vastos Borystenis (qui nobilissimus est Europae
fluvius ac inter arduas et inaccessibiles rupes multis effectis

*Cosaci unde
Nisouij dicti.*

insulis, pluribus ostijs in mare Ponticum
essunditur) recessus se recipere: illic tutos

esse, nec fame (nam pecore et came ferina piscibusque abundant)
ad deditionem cogi posse, ab antiquis Graecis Nisouios, quasi
Insulanos, appellatos; Scriptoribus priscis notos, cum saepe
commemorant hoc genus hominum parvis cymbris, quarum
singulae non plures quadraginta milites capiunt, per ostia

Borystenis egressum, Asiae minoris Thraciaeque littoral^{*} pervagatos esse, ac excursionem facta urbes et oppida expilasse, ipsi Regiae urbi Constantinopoli non semel terrorem incussisse, quod et hisce annis aliquoties factum fuisse scimus. Id hominum genus ex varijs diversisque nationibus, plurimum tamen Slavonica coaluit: interdum et Turcae, et Tartari, Valachi, Hungarique ad eos transfugiunt; si quis capitis poenam scelere commeruit, ex toto Polonico Slavonicoque Septentrione ex Thracia, Moldavia, Valachia ad tutum impunitatis asyllum eo se consert. Religio jmnibus^{**} una, nempe ea quam in secessione ab Ecclesia Catholica et universali Constantinopolitani Patriarchae Schismaticis ritibus varianunt: pro ea se mori paratos esse profitentur, nec quenquam eorum qui aliter de religione sentit ad suum admittunt consortium; Slavonica tantum lingua omnes loquuntur. Fidem Regi et Reipublicae constanter semper servarunt: caeterum quadraginta proximis istis annis, numero et fortunis quas ex Asiaticis praedis comadunt aucti, praedia quoque et domicilia in oppidis Regijs et nobelium habere coeperunt, in quibus et uxores et res pretiosiores deponerent, cumque et locorum Domini, et Regij Praefecti censu ac tributes gravarent, et quasi in servitutem redigere vellent, imitati, saepe illis rebellarunt: ita orto ex libidine et cupiditate privatorum dissidio, aliquoties eos publicis armis et impensis coercere opus fuit. Genus militiae eorum potissimum pedestre, singuli sclopeto^{***} longiori et framea

^{*} litoralis.

^{**} innubus.

^{***} вид scopus.

amantur; castra quae cumibus ac maioribus tormentis tam in fronte quam per latera muniunt, mobilia habent, servatisque curuum et structae aciei ordinibus, hostem adoriuntur, interdum, si res poscit, venientem excipiunt pugna stabili. Sed de Cosacis gestisque eorum longior esset instituendus sermo, si omnia exequi vellemus. Ad Bellum redeo, qui Polonos a Caesare in Austriam euocatos Cosacos appellat: aliud illud militiae genus fuit, equitum levioris amaturae, usitatum nostris, maxime contra Moschos et Tartaros, agminibus in gyrum actis, pugnam nunc cedendo nunc instando cedere adfuetis. Sed in Moschovia ab annis viginti sex tumultu (cui se nostri spontanea militia impostori cuidam qui se filium Basilij Moschouiae Ducis finxerat, operam navantes* ab initio immiscuerant) excitato, dum quisque rem strenue gerere nititur, fuere nonnulli, qui celeri per vastum illud Septemtrionis Imperium excursu, nova quadam bellandi arte militem imbuerent. Equorum numero Lisouius nobilis Lithuanus, per aliquot annos non contemnendi agminis ductor, ama per totam Moschoviam nusquam fixa sede circumtulera, hostem multis damnis affecerat, militem suum praedis agendis exercuerat. Eo vita functo postquam pactis cum Moschis publico nomine inducijs, omnes exercitus Regio mandato inde excedere iuberentur, Lisouiani (nam hac denominatione in memoriam Ducis sui appellari voluerunt) aliquanto licentiosius a signis discedere nolentes, in Regno versati sunt: postremo cum multi de ijs quererentur, legeque lata, nisi intra certum tempus ama deponerent, omnes

* від навитас.

infami proscriptione notarentur, decretum fuisset, in partes Caesaris primum, in Hungariam facta irruptione, mox per Silesiam ac Moraviam Viennam usque transgressi sunt: acciti ab ijs qui nomine Caesaris militem inscijs Ordinibus Regni et Rege potius dissimulante quam concedente ad signa cogebant.

*Errata Iulii Belli Laureae Autriacae scriptoris, Taxantur//
Lubiński S. Opera posthuma. – Antverpia. 1643. – P.225-227.*

*Який то рід людський
Козаки і де їх обійстя
містяться*

Необізнані взагалі, що то за рід, нападають з наклепами, плутаючи Козаків Польських [з кимось іншим]. Знати насправді потрібно, що мають вони своє місцезнаходження на кордонах Корони [Польської], Туреччини, Татарії та якоюсь мірою частиною лежать перед Московським царством. Не раз на землі, а втім і на багатолюдні морські узбережжя їх весла приводили: потайки нападаючи, головним чином вони є тими, хто з-за кордону повертає численні жертви люду християнського, що так болісні для нас. Якби з військом, якому рівного нема, щонайбільший ворог наступав вглиб неосяжного Дніпра (який найзначнішою європейською річкою є, що між крутими і неспалимими скелями та утвореними численними островами багатьма гирлами в море Чорне прогризається), то відступати мусив би: той бо безпечним буде, кого не слава тих земель (насправді багатих худобою,

*Козаки, що
низовими звуться*

дичиною та рибою вдосталь наповнених), але Низових, себто немов Острівних, від стародавніх Греків так названих, про можливість капітуляції задуматися покличе. Давні письменники записали, з багаторазовим нагадуванням, про рід людський малих кимврів*, яких окремі загони, що мали не більше сорока воїнів, вийшовши через гирла Дніпра, висаджувались на Малоазійському та Фракійському узбережжях, нападами руйнуючи міста та розорюючи поселення; і на саме Царське місто Константинопіль вони неодноразово жах наганяли, що їй оспівали роки, [зберігши] ті декілька фактів, що є відомі. Цей рід людський строкатий, з різних націй, але більшість там слов'ян гуртується: іноді ж і турки, і татари, волохи, угорці до них перекидаються. Якби хто на смертну кару був приречений, з всієї Польської Слов'янщини Північної, з Фракії, Молдови, Валахії задля надійного сховку від покарання тут себе рятують. Релігія безжонців одна, а саме та, яка у виокремленні від Церкви католицької і вселенського константинопольського патріарха

* Найвірогідніше „*кімври*” сюди „зблукали” з подачі славного міфотворця С.Сарницького, який у статті про м.Черкаси (див.: *Sarnicki S. Descriptio veteris et novae Poloniae cum divisione eiusdem veteri et nova. Adiecta est vera et exquisita Russiae inferioris descriptio, iuxta revisionem Commissariorum Regiorum et Livoniae iuxta Odopogicon exercitus Polonici redeuntis ex Moschovia.* – Kraków, 1585 – P.11) оповів про самих „черкас” таке: „*Czirkasy tradunt reliquias esse veterum Cymbrorum, quos Homerus Cymerios vocat*” (себто „Черкаси твердять є залишками давніх *Кімвриє*, яких Гомер Кіммерійцями зве”). Утім, не можна виключати й власної „творчості” Любеньського (адже про мореплавні подвиги кимврів-черкас Сарницький мовчить), для якого „кімври” могли бути загальним означником давніх германців, і згадані походить він міг прив'язати або до морських походів готів середини III ст., або, що вірогідніше, до діяльності русів давньоруських часів.

схизматичного обряду притримується: за те своє віровизнання вони готові померти, але у випадках не пов'язаних із релігією припускають співпрацю; слов'янською мовою там усі розмовляють. Вірність Королю та Речі Посполитій незмінно вони завжди зберігають: далі за ці сорок останніх років, кількістю і щастям їх азійської здобичі нагромаджено вдосталь, здобич, а також і обійстя вони у містах королівських та шляхетських тримати почали, в яких і дружин та цінні речі переховують, в той самий час і місця Божі [церкви] і королівські старости в повне рабство обернути їх бажають, [і] часто озлоблюють цих зухвальців: тако-от породжені сваволею та жадібністю приватних людей чвари, декілька разів стримувались народними військовими силами [посполитим рушенням], з потребою витрат на їх утримання. Рід вояцтва їх переважно піхота, кожен окремо рушницею довгою* та списом озброєний; табором, який возами і потім великими мотузками вздовж фронту зв'язаний, і тим шляхом боки [війська] захищає, рухливість підтримує, пильнує вози та складні військові шиккування, до ворога підходять, і в той самий час, якщо обставини дозволяють, дозрівши, приступають до битви на стоянці. Але щодо Козаків тих довга буде заведена розмова, якщо мати за мету оповісти все. До «Війни» [себто аналізованого твору] повертаючись, звернемось до того, які то Поляки Цесаря в

* Напевно мова про т.зв. „пищали” та „яничарки”, які мали ствол помітно довший за західноєвропейський мушкет.

Австрії Козаками назвали: інший це рід вояцтва, легкокінного озброєння, загальноновживаного у нас, переважно проти Московитів та Татар, загоном, що кружляє [діє по колу, мова про т.зв. татарський танок], б'ється то відходячи, то наскакуючи, рухливістю [маневром] допомагаючи [у бою]. Але в Московії від двадцяти шести років смута (якій наша добровільна міліція обманщика того, який себе за сина Василя Московського князя видавав*, допомогу ревню з самого початку надавала) буяла, і в той самий час як всякий справу діяльно вів до слави, були деякі, котрі швидко через спустошення Північної Імперії цими нападами, [вирішили] нове якесь [поле] для військового мистецтва лицарства випробувати. Шляхетна частина Лисовчиків з литовської знаті [походить], вони через декілька років неабиякі полчища водили, збройно через всю Московію, ніде сталого осідку не проголошуючи, ворогам багато шкоди завдаючи, воїнам своїм здобич діяльно вишукуючи. Там життя скінчилося після того, як мир від імені Московського поспільства укладено, і внаслідок цього всі [військові] вправи Королівський мандат згорнути велів, Лисовчики (а саме тут назву в пам'ять Вождя свого проголосити надумали**), часом свавільні, наказам розпуститись ослуhalись, в Імперію направились: врешті-решт з них багато оскаржених перед

* Тут автор помиляється, Лжедмитрії (I і II) видавали себе за сина не Василя, а Івана Васильовича Грозного.

** Першим ватажком „лісовчиків”, які крім Московської Смути були помітні і в рокоші М.Зебжидовського 1606-1607 рр., був литовський шляхтич Олександр Лісовський.

судом, таких, хто переховується від закону, і лише в межах визначеного часу [щодо них] зброя відкладена [себто вони були захищені армією], всі до неслави [втрати честі, гідності і соціального стану] прилюдним оголошенням затавровані, вони засуджені були б. У цесарських землях вони спочатку в Угорщину вторгнулися, невдовзі через Сілезію і потім Моравію аж до Відня промандрували: приєднуючись до тих, які називались цесарським вояками тим, хто не знав Порядку Імперії та найкращого Королівства [мова про Австрію чи то Священу Римську імперію] та удавали тих, котрі підкорилися наказу щодо збору [для військового походу]*

* Діяння 10-тисячного корпусу „лісовчиків” на австрійській службі, поруч із морською активністю запорожців, були однією з причин загострення польсько-турецьких стосунків, яке розв’язала лише Хотинська війна 1621 р.

Шимон Старовольський

(1588 – 6.IV.1656)

Народився вірогідно на Волині, в родині зубожілих бояр. Молодість провів при магнатських дворах. Із княжичами з дому Острозьких здійснив у 1609-1611 рр. мандрівку Західною Європою. Після навчання в Краківській академії був, між іншим, секретарем Я.К.Ходкевича (1620). Був поцінований як вихователь магнатських синів, подорожував із ними ще двічі по Європі (Нідерланди, Німеччина, Франція, Італія). Священницький сан прийняв 1639 р., був пов'язаний з двором єпископа Я.Задзіка, пізніше єпископа П.Генбіцького. 1652 р. відвідав Рим. На схилку життя став краківським капітульним каноніком. Вчений-енциклопедист, одна з найвидатніших постатей свого покоління в Речі Посполитій. У царині історії відомий як автор „Святилища історичного” („Penultima historiarum”. Венеція, 1620) – латиномовного poradника для бажаючих вивчати історичні твори, першого в Польському королівстві нарису з методології історії. Його перу також належить „Письменників польських (чудова) сотня” („Scriptorum polonicorum Hecatontas”. Франкфурт-на-Майні, 1625; 2-е вид.: Венеція, 1627; сучасне видання у польському перекладі Є.Старнавського під назвою „Setnik pisarzy polskich”. Краків, 1970), доповнений пов'язаним з ним твором про ораторів з Речі Посполитої „Славні оратори Сарматії” („De claris oratoribus Sarmatiae”. Флоренція, 1628) – першою біографічною та бібліографічною працею про річпосполитських вчених. Старовольський є також автором праць з історії церкви: „Життя краківських єпископів” („Vitae antistitum Cracoviensium”, 1655 – текст

важливий для історії краківської діоцезії, а також „Короткий виклад рішень” („Eritome concilionum...”. Рим, 1653) – посібник з історії церкви перших століть християнства. Неперехідне значення для науки мала також праця „Пам’ятник сарматів” („Monumenta Samatarum”, 1655), що містить близько 1900 надписів надгробних з теренів цілої Речі Посполитої.

Козацької проблематики Старовольський прямо торкнувся ще у політичній брошурі „Побудка або рада щодо усунення Татар перекопських” („Pobudka abo rada na zniesienie Tatarów perekopskich”. Краків, 1618)*. Згодом у книжці „Шляхта польська” („Eques Polonus” Венеція 1628) він присвятив запорозьким козакам окремих параграф. До популярного свого твору „Сарматські войовники” („Samatiae bellatores”. Колонья, 1631) Старовольський включив, зокрема, й нариси про козацьких ватажків (Остафія Дашковича, Гаврила Голубка, Григорія Лободу та Петра Сагайдачного). Зрештою, на сторінках „Настанов військової справи” („Institutozum rei militaris, Libri VIII”. Амстердам, 1641), він докладно вписав запорожців до історії світового військового мистецтва. Але тут наведемо уривок з розділу „Військо” („Militia”) в його „Polonia” (Колонья, 1632) – творі-аналозі чи то спадкоємці праці Я.А.Красінського, з якого і розпочався наш огляд. Відтак, рельєфно помітно як на той час потіснила запорозька піхота легку козацьку кінноту в плані уваги тогочасних спостерігачів.

* Сподіваюсь невдовзі видати український переклад цього цікавого твору.

Levionis deinde amaturae, alij sclopetis oblongis, alij autem faretris et lanceis brevioribus sunt armati: et utrique lorice induti, atque communi nomine Cosachi appellati. Pedites verò, alij vocantur Haiduci, qui sunt è Polonia, aut Hungaria conscripti: alij Cosachi Zaporosenses, qui è partibus Russiae vicinis Scythiae, ultrò nomina dant militiae, et ducem suum proprium, disciplinamque castrensem habent. Omnes autem isti, frameis incurvis seu acinacibus, et sclopetis oblongis in praelio utuntur: nisi quod illi priores, uniformi vestium colore a Rege donantur: isti, rudi panno tecti, equos singuli ferè atque curus habent, quibus deinde castra sua muniunt, et in praelijs loco aggeris aut sepimentorum cōtra* potentiam hostis utuntur (...) proque occasione et necessitate, partim in equis, partim pedes pugnāt: partim dinique** nauculis suis conscensis maria pervolant, et Turcae ditiones infestant. Ut igitur omnis fere equitatus noster (praeter servos) è nobilitate est, sic totus peditatus è plebe, praeter cohortium ductores et praefectus Haiducorum. Nā*** Cosachorum Zaporosensium, uti centuriones, et Chiliarchae, sic et Dux ipse, quem è medio sui eligunt, plebeius est: modo artis bellicae peritus sit et fortunatus, alias deponitur statim, et alter illi surrogatur. Quē**** sequentes, terra et mari Scythas Tauricanos, atque Turcas assiduè bello lacessunt, et maximas de illis saepissimè victories

* Напевно тут *contra*.

** Напевно тут *di(dis)-neque*.

*** Напевно тут *nae(ne)*.

**** Напевно тут *quae*.

referūt, adeo ut iam aliquoties Constantinopoli nostra etate*
trepidatum fuerit.

*Simonis Starovolsci. Polonia. –
Coloniae, MDCXXXII (1632). – P.252-254.*

...Легкого зрештою озброєння, одні довгими рушницями, інші ж пиками та короткими списами озброєні: і кожен з них у легкий панцир <кольчугу> зодягнутий, і загалом іменем Козаки називаються. Піхоту звичайно одних звать Гайдуки, яких у Польщі або Угорщині набирають** інших Запорозькі козаки, які походять з Русі сусідньої із Татарією <Скіфією> і з власної волі надали ім'я це війську [своєму]. Вони свого особливого гетьмана мають та мистецтвом організації військового табору володіють. Усі ж вони, списи, криві свої шаблі та довгі рушниці до битви уживають. Хіба лише яким там старшим однострої царського кольору [себто – червоного, пурпурового – Д.В] дарують. Ці поношені червоні покрови вершники лише носять і також кінні запряжки возів мають, з яких зрештою [козаки] табори свої огороджують, і на місці битви як вали або загородки проти сили ворога застосовують (...). Залежно від обставин і потреб почасти кінню, почасти пішо б'ються, почасти ж не без човнів своїх, що злагоджено морем лігають, і владі Турків загрожують. Як майже вся наша кіннота (за винятком слуг) шляхтою є, так

* Тут *aetate*.

** Гайдуки загалом вважалися „угорською” військовою формацією. В Речі Посполитій в „моду” їх широко ввів король-угорець Стефан Баторій.

уся піхота з плебеїв, за винятком командирів полків та старшин Гайдуків. Звичайно Козаки Запорозькі як сотників та полковників <Тисячників>, так само собою і Гетьмана, обирають із свого середовища, відтак вони плебеї. Аби тільки у військовому мистецтві досвічений та щасливий, нема інших постійних вимог [до їх ватажків], а других там переобирають. Вони (запорожці) постійно даються взнаки землі і моря Кримських Татар <таврійських скіфів>, а також Турків повсякчас війною турбують і найбільше там вельми частими перемогами відзначаються, навіть недавно, за нашого віку було, Константинополь дрижати примусили^{*}

^{*} Мова напевно про гучний козацький похід 1624 р., коли були спустошені околиці Константинополя.

Павел Пясецький
(17.X.1579 – 1.VIII.1649)

Народився в Пясечно на Західній Україні, походив з нешляхетського роду. Навчався в Оломунці, Празі та двічі в Римі (1610 р. здобув ступінь доктора обох прав). Протонотарій римської курії. Був пов'язаний з єпископом познаньським В.Госьліцьким. Повернувшись на батьківщину виконував обов'язки секретаря короля Сигізмунда III, займав посаду каноніка, а з 1616 р. архідіякона варшавського. Згодом архідіякон люблинський, з 1624 р. – абат в Могилі під Краковом. З 1627 р. – єпископ кам'янецький, з 1640 – холмський, з 1644 – перемиський (як католицький ієрарх цікавий ставленням до греко-католицької унії як шкідливої „новизни”, прихильник мирного співіснування „старих вір” – католицизму та православ'я). Автор масштабної латиномовної праці „Хроніка подій в Європі” („*Chronica gestorum in Europa singularium*”). Краків, 1645; 2-е доповнене та виправлене видання – Краків, 1648; 3-є – Амстердам, 1649* ; скорочений польський переклад видав Ю.Бартошевич – Краків, 1870). У цьому творі докладно представив часи королювання Сигізмунда III та Владислава IV, причому настанови Пясецького щодо першого були вельми критичні. Відомий він також як автор трактату „Думка про абсолютну владу” („*Responsum de absoluto*”).

* У відділі стародруків НБУВ є примірники як видання 1645, так і 1648 років. Цікаві тут уривки в них практично ідентичні, але 2-е видання зручніше у користуванні через якісніший друк та вже згадувану авторську коректуру.

dominio”: виданий В.Чаплинським та Я.Якубовським в: *Miscellanea staropolskie, Archiwum Literacki*, t.4, 1972).

У вищезгаданій хроніці Пясецького порічним нарисам часів перших Вазів, передусе окремий вступний начерк з коротким описом королювання Стефана Баторія. Відтак, між історико-географічними відомостями щодо татарсько-турецько-молдовського та московського прикордоння, вміщено кілька „козацьких параграфів”, які і наводимо нижче:

<p>Cosacorum militiam Rex Stephanus ordinat.</p>	<p>“Nec minus providit confinium illorum securitati Rex Stephanus, militia Cosacorum melioribus legibus sociata: Ista enim eousque in incerto consiliorum fluctuans, et nullis legibus, nulla disciplina militari cohaerens, magis latrocinii, vel aliqujus tumultuarie manus spesiem praeferebat. Et praemonemus, ne quis erret in nomine Cosacorum, ut plurimi rerum ignari putant esse gentem propriis Terrarum terminis, et proprio Reipub. vel Tetrarchiae statu consistentem; sed non sunt, nisi species una ex genere militiarum Polonicarum, nempe militia celerum seu velitum, vel levis amaturae. Quod satis exprimit Ethymon nominis <i>Kosacy</i> dictum a <i>Kosá</i>* in Polonico idiomate, in Latino sonante <i>Capra</i>, quasi qui aequent vel assimilent capram agilitate et curiositate</p>
--	--

Cosacorum
nomen unde
derivatum.

* У першому виданні 1645 р. на місці *Kosá* маємо ще не латинізовану форму *Kozá*.

penetrandi inaccessa. Ac quicumque per Poloniam vel apud Regem, vel apud Principes ac nobiles privatos, aut etiam in exercitu stipendia levionis amaturae merentur, nonnisi *Kozacy* nominantur, iisque arma, arcus, et pharetra, acinax, et nunc etiam bombardis et loriceis utuntur.

Omnes autem sunt Poloni, seu ex Provinciis Poloniae oriundi, et illi qui iam societatem Cosacum Zaporovianam repraesentant, maxime ex Provinciis Poloniae Russicis vicinioribus Chersoneso Tauricae prodeunt, potissimumque primo vere familiis, uxoribusque, domi quisque suae, donec pro hybemis ad eas redierint relictis, ad Insulas Boristhenis conveniunt. Fluvius enim iste ducenta millia Germanica a fonte suo ex finibus Moschoviae per Severienses et Lithuaniae Provincias, ac demum per Russiam Albam, et Kijoviam decurrens, innumeris minorum fluminum aquis auctus, ubi secundo cursu infra Kijoviam quinquaginta millia Germanica est praeterlapsus, offendit in quodam flexu scopuloso Polonice seu Slavonice *Porohi* vocitato, ex quo per gradus delabitur, septuaginta Insulas alluit, quae a dictis gradibus decurrentium fluctuum Zaporohi, quasi ultra gradus, quod sint ultra illos scopulorum gradus nomen habent, et *Kosacy* inde, quod in illis Insulis militiae vacant, *Zaporohiani* denominantur, ac ibi congregati, si feriandum est, venationibus, et piscatui

Boristhenes
fluvius.

Cosacorum
vivendi ac
militandi
modus.

Tartari
Tauricam
incolunt.

intenti, pisces cineribus salis loco conficatos ad solem siccant, et illis vivunt. Obsident autem assidue transitus omnes Tauricanorum Tartarorum, et observant si alicunde praeda onusti redeunt, eamque excutiunt ac continuis Tauricam excursionibus divexant. Quatridui enim tantum itinere distant ab Insulis illis Cosacorum Zaporohianis angustiae peninsulae Tauricae, et ex ipsa Taurica natura saxea et arida, ac pascuis carente, prodeunt Tartari extra angustias peninsulae illius ad planities campestris, ibi a Moschovia et ripis Meotis paludis ad ripas Boristhenis latissime patentes, ac in illis cum suis familiis et pecoribus degunt, nec habent domos, sed protenso velo aliquo a plaustro, eo a pluviis vel a nivibus cum infantulis ac uxoribus suis defenduntur: ubi autem in uno loco depascunt herbas, promovent alio illa sua plaustra, atque ita vivunt, et inde vel in Moschoviam per Campestria, vel Boristhene transmissa, in confinia Poloniae populabundi excurrunt, quamvis redeuntes vix aliquando effugiunt manus Cosacorum. Sed maxime eminent industria rei militaris Cosacorum in praeliis maritimis, quae ea ratione ineunt: Tiliam arborem crassitie praestantem, et natura ad omnem flexum facillimam caedunt, et solidum ejus truncum excavant, ac tepefactum arte, in latum et concavum diducunt, ex eoque lembum seu scapham formant, quae triginta vel etiam quadraginta amatorum est capax. Eam deinde

Tartarorum
vivendi mos.

Cosacorum
navigandi in
mari modus.

conis intus muniunt, et a lateribus appendunt juncos in manipulis accurate colligatis, qui inuentes aequoris fluctus leniter excipiunt, et a scapha in tantum arcent, quod etiam inter gravissimas procellas totum illud mare nigrum illaesae decurunt. Istitis igitur *Kosacy* armis et cibariis ad plures dies provisi, per Boristhenem (qui ab Insulis illis *Zaporozi* ad fauces maris a praesidio Turcico *Oczakovia* custoditas per triginta millia Germanica suum cursum prosequitur) invehuntur in mare Euxinum, frustra repugnantibus ab utraque ripa praesidiariis Turcicis, cum illud ostium pareat late ultra duo millia Germanica, nec facile ex praesidiis offendi possunt, medio ejus alveo descendentes. Immo et ipsis praesidiis sunt formidolosi, ac saepius illa expugnant, fortes enim et in numero magno prodeunt, nonnunquam pluribus quam centum scaphis, ita quod applicantes ad littora Asiae, quae nunc *Natolia* dicitur, plura millia armatorum exponunt, praeter custodias servandis navibus destinatas, ut non raro egressi in continentem, justo quasi exercitu praelio cum hoste decerent, ac aperta vi munitas Urbes oppugnent: prout nostro tempore *Trapezontum* Urbem Asiae illius opulentissimam aggressi, eam expugnarunt; et deinde *Synopen* aequae celebrem captam diripuerunt ac vastarunt: ac etiam in ipsa suburbana *Constantinopolis* effusi, praeda repletis scaphis spectante *Constantinopoli* abierunt. Sed maxime infestum reddunt mare Euxinum

assidue illud pervagantes: nec cohiberi possunt classe
 triremium Turcicarum, quinimmo eam quoque non raro
 persequi audent, et saepius profligant. Et si major ingruat
 vis, locorum periti facile declinantes, quo majores naves
 non valent, ad littorum vadosa in illo mari longe lateque
 patentia frequentissime evadunt. Innumera censer
 possent militiae istius Poloniae fortia facinora, quibus
 Turcicum Imperium assidue exercet, et longe in eo
 omnibus militiis Europaeis praestat, vel ipsis Turcis
 testibus, quibus nil est formidolosius nomine Cosacorum,
 quantumvis alii Ordines militares Christiani tumeant
 gloriosis titulis, et magnificis nominibus.

Cosacis Rex
 Stephanus
 attribuit
 Techtimirow
 Oppidum.

Hanc itaque militiam Stephanus Rex ordinationem
 habere desiderans, attribuit illi Castrum Techtimirow
 cum suo Territorio, situm ad ripas Boristhenis infra
 Kijoviam viginti milliaribus Germanicis, ubi consiliorum
 et Magistratus militaris sedem, ac armamentarium,
 receptaculumque bellicorum apparatus habeat; cum
 ante nullo certo Magistratu, nulla firma sede constaret,
 sed eius milites tumultuarie collecti singulatim,
 iterumque pro hybemis per Poloniam dilapsi ad propria,
 nullam stabilitatem societati suae providebant. Nunc
 unum ducem, quem Rex Poloniae illis praeficit habent,
 Praefectos vero alios militares ipsi sibi deligunt, et tam
 Dux quam Praefecti sive Ductores Ordinum Techtimini
 resident, praediumque militare circum se sufficiens

retinent. Immo et ad custodiam Insularum Zaporohi, non minus quam bis mille viros selectiores relinquunt, reliquo vulgo per Provincias Poloniae ad domos proprias hybematum remeante. Iterum tamen facile conveniunt vocati, legitimum Magistratum et perfectionis iam societatis leges studiosius observantes.”

Chronica gestorum in Evropa singularium: a Pavlo Piascio episcopo Praemisliensi. – Cracoviae, 1648. – P.45-46.

„XIX. Bezpieczeństwu granic niemniej zarządził król Stefan lepszym urządzeniem wojska kozackiego: to bowiem do owych czasów w niestatecznych wahające się radach, żadnymi prawami, żadną kamością nieujęte w kluby, łotrowskiej raczój lub jakiejś z rozruchu powstałej zgrai wystawiało postać. Tu ostrzegamy, niech imię Kozaków nikogo nie wprowadza w błąd pospolity wielu nieświadomym rzeczy, co ich mają za naród, właściwymi granicami kraju i pewną ustawą Rzeczypospolitój albo innego udzielnego państwa ustalone: nie są oni niczym więcej, jak jednym z rozmaitych gatunków wojska polskiego, to jest wojskiem lekkim czyli lekkiego oręża: co dostatecznie wyraża nazwisko *Kozaków* pochodzące od słowa polskiego *koza*, w języku łacińskim *capra* brzmiącego, jakoby rączością i przedzieraniem się do miejsc niedostępnych wyrównywali kozie, albo jój podobnymi byli. Stąd którykolwiek w Polsce, bądź u króla, bądź u możniejszych panów i szlachty, albo też w wojsku

Rzeczypospolitój za lekko-uzbrojonych służą, kozakami się zowią, i pospolitą ich bronią jest łuk, kołczan i szabla, a teraz nawet samopałów i żelaznych pancerzy używają. Ci wszyscy są Polacy, czyli w prowincjach polskich urodzeni; którzy zaś dzisiaj związek zaporoski składają, ci po większej części pochodzą z prowincyj ruskich do Polski należących i Tauryce przyległych: pospolicie zaraz na początku wiosny opuściwszy żony i rodziny swoje, do których aż na zimę powracać mają, do wysp się dniewprowych ściągają. Rzeka ta bowiem od wierzchowiska swego, w granicach moskiewskich poczynającego się, przez Siewierszczyznę, Białonś i Litwę 200 mil niemieckich do Kijowa ubiegłszy, wlewem niezliczonych rzek mniejszych pomnożona, gdy w poniższym od Kijowa biegu mil 50 niemieckich domierza, trafia na niejaki schyłek opoczysty, po polsku czyli po słowiańsku *próg* albo *poroh* zwany, z którego przez skały wielu odstępami przerwane, jakby po stopniach kamiennych spada, a po równinie rozlana i na mnogie koryta podzielona, siedmdziesiąt obmywa wysp, które od rzecznych *porohów* czyli stopni spadających wód *zaporohy*, że za progami owych skal leżą, są zwane, a stąd Kozacy, że na owych wyspach żołnierką się bawią nazwisko Zaporozców mają i tam w chwilach wolnych od boju rybołówstwu oddani, ryby popiołem zamiast soli natarte na słońcu suszą i niemi się żywią. Z tych to kryjówek ustawicznie czatują na wszelkie przechody Tatarów krymskich, i gdy ci skądkolwiek obciążeni łupem wracają, oni go im odbijają i Taurykę ciągłemi wycieczkami trapią. O cztery tylko bowiem dni

drogi od tych wysp zaporoskich odległy jest Perekop, czyli ciasne wniście do Pół – wyspu Krymskiego, któredy z Tauryki z przyrodzenia swego kamienistej, suchej i z pastwisk ogołoconej wychodzą Tatarowie za cieśninę owego półwyspu na rozległe stepy, które się od Moskwy i brzegów Meotydzkiego Jeziora aż do brzegów dniewnych szeroko ciągną i na nich z rodzinami i stadami swemi przebywają: nie mają oni domów, ale pod rozbitą nad wozem piłnią z żonami i dziećmi od śniegów i deszczów się chronią: a gdy na jednym miejscu wypasą trawy, daiej pomykają owe kolasy i tak życie swe pędząc stamtąd albo do Moskwy przez stepy, albo się przez Dniepr przeprawiwszy, w pogranicze Polski dla łupiestwa wypadają, lubo za powrotem swoim rzadko kiedy rąk kozackich uchodzą. Ale waleczność Kozaków najznakomiciej okazuje się w bitwach morskich, które tym sposobem staczają: ściąwszy wydatniejsza z miąższości lipę, z przyrodzenia swego wszechstronnemu gięciu powolną, wydrążają jęj pień i tenże sztucznie parą rozegrzany na szerokość i wklęsłość rozwodząc, przekształcają go w łódź, od 30 do 40 ludzi zbrojnych pomieścić w sobie mogącą. Tę wewnątrz obszywają skórami, a u krawędzi burt zawieszają snopy sitowia ściśle powiązane, które natarczywość fal morskich zwolna odbijając, tak moc ich sztumy łagodzą, że takowe statki czajkami po rusku zwane pośród najgwałtowniejszych nawałnic całe Morze Czarne bez najmniejszego uszkodzenia przebiegają. Temi to więc łódziami Kozacy, w broń i żywność kilkudniową zaopatrzeni, korytem Dniepru (który od wysp zaporoskich do ujścia swojego w morze,

załogą turecką, przy Oczakowie osadzonego, 30 mil niemieckich przebiega) wypływają na Morze Czarne przy daremnym odporze załóg tureckich, po oboim brzegu warownie swoje mających, gdyż ujście to szerzej się nad dwie mile niemieckie rozlewa, a oni środkiem się jego spuszczać niełatwo rażeni być mogą. Samym nawet miejscom obronnym są straszeni i częstokroć szturmem je biorą: silni bowiem i liczni, niekiedy więcej jak na stu czajkach wyprawiają się, a gdy do brzegów Azji Mniejszej, dziś Natoliją zwaną, przybijają, po kilka tysięcy ludu zbrojnego wysadzają na ląd, oprócz zostawionych pocztów na straży statków, tak, że uszykowane zastępy w okazałości słusznego wojska wstępnym bojem potykają się z nieprzyjacielem i do miast najobronniejszych szturmują: i tak za naszych czasów podstąpiwszy pod Tiebizond, jedno z najbogatszych miast Azji Mniejszej, szturmem go wzięli, a potem równie sławnego miasta Synopy dobywszy, zrabowali ją i spustoszyli, a nakoniec zapędziwszy się aż na przedmieścia konstantynopolińskie, obciążeni łupem w obliczu Konstantynopola na czajkach swoich bez szwanku odeszli. Największe zaś rozboje popełniają w ustawiczném krążeniu po Morzu Czarném, ani poskoniemi być mogą od trzech-rzędowych galer tureckich, te owszem nierzadko osmielają się ścigać, i częstokroć je porażają; a jeżeli przemagająca siła na nich nastąpi, dobrze świadomi miejsc, uchyleniem się na wielizny większym okrętom niedostępne, a na pobrzeżach owego morza szeroko się rozbiegające, bezpiecznie uchodzą. Niezliczone téj polskiej milicyi możnaby wymienić przewagi,

którymi ona potęgę otomańską gnębi i wszelkie wojska europejskie daleko przechodzi, za samém nawet świadectwem Turków, którym nic nie jest straszniejszego nad imię Kozaków, chociaż inne wojskowe chrześcijaństwa zakony z szumnych tytułów i wspaniałych nadymają się nazwisk.

XX. Tęto milicją król Stefan chcąc w tryb porządniejszy wprawić, nadał jęj zamek Tęczymirów z przyległościami swemi, o 20 mil niemieckich niżej Kijowa nad Dnieprem leżący, gdzieby obrad swoich i rządu wojskowego stolicę, oraz arsenał i skład wojennych rynsztunków założyć mogła; gdy przedtém żadnej zwierzchności i stałego siedliska nie mając, żołnierze jęj w nieszykowne ściągali się zgraje i znowu na zimowisko rozbiegając się po Polsce do swoich domów, związku swego żadném utwaleniem opatrzonego nie mieli. Dziś mają swojego hetmana, którego mianuje król; niższych urzędników sami sobie obierają. Hetman, jako tęż dowódcy pułków mieszkają w Tęczymirowie i dla obrony miejsca dostateczną zatrzymują załogę. Do strzeżenia zaś wysp zaporoskich nie mniej nad 2000 dobrańszego ludu pozostaje na Dnieprze, reszta na zimę do własnych siedlisk powraca. Na każde jednak zwierzchności swęj zawołanie wszyscy się do jednego miejsca z łatwością ściągają, posłuszni ustawom doskonałej skojarzonego stowarzyszenia.”

Kronika Pawła Piaseckiego biskupa przemyskiego.

– Kraków, 1870. – S. 43-46.

„Безпеку кордонів значною мірою забезпечив король Стефан кращим впорядкування війська козацького: бо до тих часів у нестатечні ради вплутане, жодними правами та жодним порядком військовим не зв'язане, воно швидше розбійницьку чи то з якогось розруху посталої зграї постать мало. Тут застерігаємо, нехай ім'я Козаків нікого не вводить у звичайну оману багатьох несвідомих справи, що їх мають за народ, що власними земельними кордонами та власною державою <республікою> або удільним панством усталений: не є вони нічим більшим як одним з різноманітних родів війська польського, себто військом легким або легкого озброєння: що достатньо відбиває сама назва *Козаків*, котра походить від слова польського *коза*, що на латині звучить як *capra*, адже вони майже рівні або уподібнені козі легкістю та намаганням сягнути неприступного. Відтак будь-хто в Польщі, що чи у короля, чи в князів і шляхти приватно, або також і у війську Речі Посполитої як легкоозброєні служать, козаками зуться, і зброя їх – лук і колчан, шабля, а зараз навіть самопали і залізні панцирі використовують. Усі вони є Поляки або уродженці польських провінцій; ті ж які нині громаду Козаків Запорозьких представляють, по-більшості походять з Провінцій Польської Русі, що аж до Криму <Херсонеської Таврики> тягнуться. Вони насправді з готовністю родини, дружин та оселі свої полишають і до Дніпрових <Борисфенових> Островів збираються, залишених під час

зимового часу. Адже ріка ця двісті німецьких миль* протікає від витоків своїх у володіннях Московських, через Сіверщину та Литовські провінції, а власне через Білу Русь і Київ; допливом незлічених малих річок посилена, там де на другому відтинку шляху за Києвом п'ятдесят німецьких миль протікає, натрапляє на певні скелі, що збурюють потік, вони польською або слов'янською мовою *Порогами* звуться, з яких за течією спадаючи, сімдесят островів [ріка] омиває, які називають за розташуванням за стрімкою течією Запороги. [Ці] ім'я вони мають, так би мовити, [через розташування] по той бік, вперед за течією, де [ріка тече] звивисто далі цими багатими на скелі водами. І звідти *Козаки*, які на цих островах від військової служби звільнені**, *Запорожцями* звуться, і там зібрані, якщо тільки спокій панує, мисливству та рибальству віддаються, рибу попелом замість солі натерту на сонці сушать і це споживають. Вони ж постійно займаються [відслідковуванням] всіх пересувань Кримських <Таврійських> Татар і спостерши, що ті звідкісь здобиччю обтяжені повертаються, їх розбивають і до того ж навздогін Крим <Таврику> набігами шарпають. Адже лише на відстані чотирьох днів шляху ті острови козаків запорозьких від тіснини півострова Кримського <Таврики>*** Сам Крим від природи кам'янистий та сухий і, через нестачу пасовиськ,

* Німецька миля складала 7420,439 м.

** Себто знаходяться поза офіційними військовими структурами.

*** Мо ва йде про Перекоп.

виходять татари за перешийок півострова цього до рівнинних полів, там від Московії і берегів Азовського моря <меотидських боліт> до берегів Дніпра <Борисфена> широко розлеглих і в них разом із родинами своїми та худобою мешкають. Вони не мають домів, але швидко натягають щось над возом, з тим аби від дощів чи снігів з дітьми та дружинами своїми ховатись: коли ж в одному місці скінчиться трава для пасовища, рухаються далі на цих своїх возах – такий їх спосіб життя. Звідти або в Московії через Поля, або перейшовши Дніпро, в межах Польщі вони грабінницькі чинять напади, хоча, повертаючись, заледве вислизають з рук Козаків. Але найбільш блискуче ревність Козаків до військової справи [проявляється] в морській війні, яку таким способом ведуть: Липу – дерево видатної товщини і від природи до всього гнучкого [та] легкого на обробку [беруть] і міцний той стовбур довбають і потім випаляють часто [себто кілька разів], на борта і порожнину розділяють, з тим аби в лемб* свій човен сформувати, який тридцять або навіть сорок вояків вміщає. Їх потім шкірами зсередини обшивають [зміцнюють] і до бортів додають очерет, в пучки старанно зібраний, який вторгнення водних хвиль послаблювати призначений, і човни їх так захищені, що звичайно між найважчими бурями все це Чорне море нешкодженими перепливають. Так-от ті Козаки, потурбувавшись про зброю та харчі на декілька днів,

* Лемб (грец.) – легке гостроносе швидкісне і гребне судно.

Дніпром (який від тих островів Запоріжжя до морського гирла, залогою турецького Очакова стереженого, тридцять миль німецьких своїм шляхом протікає) випливають до Чорного моря <моря Евксинського>. Даремно протидіють їм з обох берегів залози турецькі, оскільки це гирло шириною очевидно понад дві милі німецькі, ніхто легко їх з фортів вразити не в змозі, коли серединою того русла пропливають. Навпаки і ті укріплення в остраху і не раз їх взято приступом, бо мужньо і у великому числі показуються, іноді у кількості за сотню човнів. Так, аби націлитися на узбережжя Азії, яке нині Анатолією називають, декілька тисяч вояків виставляють, окрім охорони, яку стерегти кораблі призначають. Як-от, не зрідка, десант одразу майже готовий сточити рішучу битву з ворогом і потім прокласти шлях до укріплень Міст обложених. Оглядаючись на наші часи, так на Трапезунд – місто Азії те багатюще – напали і захопили; і потім Синоп, також славнозвісний, опанували, пограбували і спустошили. І навіть в тих передмістях Константинополя розлогого, здобич поповнили [та] човнами з прекрасного Константинополя вислизнули.* Але найбільш небезпечним робиться Чорне море <море Евксинське>, коли вони постійно кружляють: і не в змозі погамувати їх флот галер <трирем> турецьких, і навіть ті [галери] також не зрідка [козаки] наважуються переслідувати і не раз їх трощили. А якщо

* Морські експедиції козаків описані Пясецьким відповідно до загальної хронології „Хроніки”: похід на Синоп (під 1614 р.), на Трапезунд та Очаків (під 1616 р.), на околиці Константинополя (під 1624 р.).

несподівано з'являються великі сили, [козаки] знаються на місцях зручних для ухилення [від бою], де несила діяти великим кораблям, вони на мілководдях поблизу узбережжя на тому розлогому [та] широкому морі відкриті у великій кількості для порятунку. Численні можна згадати вояцтва того Польського мужні подвиги, які Турецьку Імперію невинно знесилоють* і далеко воно в цьому всі армії Європейські випереджає, як самі Турки підтверджують, які нічого так не лякаються як [самого] імені Козаків, хоч інші військові християнські Ордени бундочаться славними титулами і пишномовними іменами.

Так-от впорядкування цього війська король Стефан мав бажати, надаючи той замок Трахтемирів з його округою, розташований на березі Дніпра <Борисфена> двадцятьма мільями німецькими нижче Києва, де [постала б] ради та Уряду військового резиденція, а також арсенал, склад військового спорядження мав бути; оскільки перед тим вони жодного справжнього Уряду, жодного тривкого осідку постійного не мали, але тих вояків безладно збирали поодинокі, неодноразово перед зимою по Польщі розходилися до власних осель, не турбуючись про жодну сталість своєї громади. Нині єдиного гетьмана, якого Король Польський їм наставляє, мають, інших військових старшин самі собі обирають і так Гетьман, як і Старшина або Ватажки Сотні

* Хроніка Пясецького, зокрема, розлого описує участь козаків у Хотинській війні 1621 р.

Трахтемировської, резиденції [у Трахтемирові мають], маєтки військові докїл для своїх потреб тримають. Звичайно ж і для охорони Островів Запорїжжя, не менш як двї тисячі добїрного люду залишають, решта вояцтва по Провінціях Польських до власних домів на зиму повертається. Однак знову легко збираються на заклик, законного Уряду та старшин вже впорядкованої громади старанно дослухаючись.”

Анджей Максиміліан Фредро

(бл. 1620 – 15.VI.1679)

Походив з магнатського роду здавна пов'язаного з Червоною Руссю. Народився на Перемишльщині 1620 р. Навчався у Краківській академії, згодом у Франції та Нідерландах. З 1643 р. на політичній арені. Багаторазово обирався земським послом на сейм, 1652 р. – маршалок коронного сейму. За часів „Потопу” зберіг вірність королю Яну-Казимиру, утім стало протистояв планам цього монарха перетворити польську корону з виборної на спадкову. Згодом підтримував ідеї обрання короля-земляка („Пяста”), був прибічником Яна Собеського. Каштелян львівський (з 1654 р.), воєвода подільський (з 1676 р.), з 1678 р. – член ближньої ради королівської. Речник „золотих шляхетських вольностей”, він як маршалок першого зіраного сейму 1652 р., визнав легітимність *liberum veto*. Обстоював потребу господарчих реформ у Речі Посполитій (у дусі меркантилізму). Був автором реформаторських проєктів, що стосувались освіти, культури та військової справи. Помер 1679 р. у Перемишлі.

Як історик уславився працею „Історія народу польського за правління Генриха Валуа” („Gestorum populi Poloni sub Henrico Valesio...”, 1652^{*}; наразі ширше відомий польський переклад

* Тут використане третє видання цього твору (Гданськ, 1660). Всього було три гданських видання – 1652, 1659 та 1660 рр., а також вже не авторизований амстердамський друк 1698 р. Й.Пасторій 1666 р. пробував написати продовження твору Фредра („Continuatio vitae Henrici Regni Poloniae”, рукопис у Bibl. Nar. Lat. Q IV 22).

В.Сирокомлі „Dzieje narodu polskiego pod Henrykiem Walezjuszem”. – Petersburg, 1855). Цей твір мав ознаки як історичної монографії, так і політичного трактату – апології шляхетського ладу (не випадково звернення до періоду 1572-1576 рр. – „коли усе починалось”). За стилем і композицією хронікар нав'язувала до Тацита.

Характеристика козаків як і в Оржельського також подана в зв'язку з описом татарського набігу на Україну 1575 р., утім це вже опис „на сучасний момент” – не на кінець XVI, а на середину XVII століття. Причому на ній ще не позначилося озлоблення виснажливої війни, козацтво тут все ще суто „домовий” кліпінт.

„De Cosacis mentio facta et fiet hoc in scripto saepius; quod genus militum sit, dicere expedit. Est rustica collectitia gens robusta et fortis, plus arma quam aratum colens; sunt autem legionarii et soluti; Legionariis aut conscriptis Respublica certos divisit agros et scripsit privilegia; unde privato commeatu bellis adesse tenentur per Duces evocati. Scripta in hanc militiam VI virorum millia; jam solutorum ignota nobis domus et mansio, castra tamen et locus amorum nota sunt; aestate per insulas et ostium Boristhenis visuntur, hyeme huc et inde per vicos oppidave dilabuntur. Vitae ratio est, feris sclopo et retibus insidiani, praedas in Scythas Turcasve agere: Ducem, quem sibi eligunt, habent; authoritatem tamen Reipublicae suspiciunt, ad bella pro subsidio vocati adsunt, nec leviter officium praestant;

* Тут hieme.

Ama illis, arcus aut sclopi, sed hi frequentius. Insueta bellandi ratio; audacia, tumultu, inedia, malorum patientia hostem vincunt, cum minus sperantur adsunt, ac inter inopinata maximum metuendi: Imbre turbida nox, tenebris obscura, quo tempore bestiae cubilibus se continent et quiescunt, illis per conticinium invadendo accommodatissima, licet non invadunt, quietem tamen castrorum turbant, alia parte clamorem excitant, altera insidiantur, periculosissimum vero, quia multa per stadia furtim prona inter gramina rependo castra invadunt, et saepius fallunt excubitores; Sparsim et sine ordine pugnant, illud tamen servant, ut signo dato medio in praelio uno veluti motu in globum coeant. Aggeres cum gradiuntur elevat, ut cum cedere opus sit; eo se recipiant, inter fossas eminus rem acturi frontem ictus dirigendi certissimi, terga nudes occupant, alios atque alios sclopos onerant, jaculando praeparant, primis pomigunt; hi vero jaculari, hostem ferire conantur, certi autem ictuum, cum minimas volucres jaculo quaerunt et habent; parva iis castrorum impedimenta, curus secum trahunt magis pro defensione, (vulgò *Tabor*) quam pro commoditate et deliciis castrorum, quibus interclusi pro vallo utuntur, sic contra equitatum mediis in campis tuti, nec facile disturbantur, in itinere fluvios nulla difficultate transeunt; tranant enim super utres, (vel sine etiam) amis tergori superpositos, aut Equorum tranantium caudas praehendunt, impedimenta item minis inventis transvehentes, super fascas arundinum aut sepes colligatos, aut rates. Haec de tenesti Cosacorum militia: de maritima (cujus peritissimi) majora sequuntur. Boristhenes

fluvius è Moschovia profluens, aquis repacissimus et altus, mari Euxino propinat, prope ostium et labra, medio insulas intercipiens, totus fluvius navigabilis, sed interupto tractu, infra ingressum fluvii Samaris per duodecim gradus seu obices descendit, natura rapido flumini insultanti ac rupes objiciente. Incredibile est, hominem sine nocumento illac transire; nonnulli graduum aliquot ulnas alti, unde impetu decidentes aquae, inter se colluctantur, jam in fundum revolutae, jam in alto spumantes, undarum iras loquuntur, Cosacis descensus est sine nocumento; et exinde apparet, audaciam et ausum periculis posse imperare. Cum mare ascendunt, tempestate superveniente, arundinis cumulos lateribus navigii undequaque alligant, quo fluctibus irati maris facilius supematent. Navigiis utuntur parvis, quae LX virorum cum justo commeatu capaces sunt, celoces aut scaphae dici possunt; velocissime sequuntur et fugiunt. Turcis damna inferunt, suburbana aliquando Constantinopolitana invadunt; (inde Amuratis Turcarum Imperatoris dictum erat, cum inter ama Principum in se conspirantium Constantinopoli degens, in utramque domiret aurem, solos Cosacos esse ejectamenta Polonorum, que tanti Principis turbarent somnum) civitates et oppida Pontho littori proxima populantur, furtim omnia praestant, neque dum pugnandum segnius resistunt: Numerus horum militum incertus est, visa sunt aliquando XVIII, aliquando XXX, millia: Nisi quod modema rebellio Chmelniciana, ultra ducenta millia Cosacorum sub signis aliquoties eduxerat in praelium, tota

Russia in perfidiam ac rebellionem acta: Haec obiter de Cosacis dicta sint.”

*Andreae Maximiliani Fredro Castellani Leopoliensis
Gestorum populi Poloni sub Henrico Valesio. Polonorum postea vero Galliae
Rege. Liber unus ab ipsomet Auctore recognitus et correctus.
Editio Secunda. – Dantisci, MDCLX (1660). – P.218-221.*

“Gdyśmy uczynili wzmiankę o Kozakach, i gdy się nieraz o nich w tem piśmie wspomni, nie od rzeczy będzie wykazać, co to był za rodzaj rycerstwa. Krzepki ten naród składa się z wieśniaków, więcej wprawnych do broni, niż do pługa; Kozacy dzielą się na stale składających chorągiew, oraz na żołdowników. Pierwszym, których zowią pułkowemi, czyli popisowemi, Rzeczpospolita wydzieliła pewne pola i nadała przywileje, za co na własnym koszcie winni stawać na wojnę tam, kędy Hetman rozkaże; tego rodzaju żołnierstwa liczy się 6,000 ludzi. Co się zaś tyczy będących na żołdzie, nie wiemy, gdzie jest ich dom, lub mieszkanie, a tylko znane są ich obozy i wojskowe stanowiska. Latem trzymają się wysp i ujścia Dniepru, na zimę chronią się tu i ówdzie do miast i wiosek. Żyją z polowania zwierzyny, którą zabijają z rusznic, lub pędzą w rozstawione sieci, oraz z łupów, zdobytych na Tatarach i Turkach. Zwierzchność nad nimi trzyma Hetman przez nich wybrany; znają wszelakoż władzę Rzeczypospolitej: powołani, stają. Broń ich stanowią łuki, lub rusznice, ale tych ostatnich częściej niż pierwszych zażywają. Przywykli do boju, śmiałością, tłumem i wytrwaniem zwyciężają

nierzyjaciela; zjawiają się, gdy najmniej są spodziewani, a tępostrach niemało pomaga do ich powodzeń. Noc ciemna i dżdżysta, kiedy zwierz nawet szuka wypoczynku i legowiska, najdogodniejszą jest dla nich, gdyż w pierwszy sen, jeśli nie uderzają na obóz, to przynajmniej przyprawiają o przestrach nieprzyjaciela; jedna część wydaje głośne okrzyki i wrzaski, druga napada. Obroty ich pełne są niebezpieczeństwa, gdy ukradkiem przez wiele staj pełzną pomiędzy trawą, zawodzą czujność czat obozowych, i tem bezpieczniej uderzają na nieprzyjacielskie stanowisko. Walczą pojedynczo i bez szyku, jednego się tylko pilnują, aby na dane w śród walki hasło, wnet się zbiedz do kupy. Wprzód nim idą do boju, zwykli okopywać szańce, aby w razie porażki, mogli się do nich schronić, i działać z za okopów; czoło swych szańców zastaniają amatami, tył bronią sieczną, a z innych stron rusznicznymi wystrzały, których zresztą tak są pewni, iż naimniejszą ptaszynę w lot ugodzą. Obozów swoich nie zwykli ładownie obarczać, a wojenne ich wozy (pospolicie nazywane taborami) służą raczej dla obrony, niż dla obozowych zbytków i wygod. Ostawieni wozami, bezpieczni są, jak gdyby za wałem, a tak oszańcowanym na polu, jazda niełacno szwank zadać potrafi. Podczas podróży, rzeka nie stawi dla nich żadnej przeszkody, pływają bowiem zaopatrzeni w pęcherze (albo i bez nich), przywiązawszy broń do grzbietu, lub dzierząc się za ogon płynących koni; nawet ciężary obozowe z zadziwiającą sztuką przewożą na tratwach, powiązanych z pęków

sitowią. Tyle o wojsku Kozackiem lądowym: dłużej zastanowimy się nad żeglugą, w której niepospolicie są biegli.

Rzeka Dniepr, płynąca od Moskwy, szeroka i bystra, wpada do morza Czarnego, od środka swojego biegu, aż do ujścia, tworzy wiele wysp. Cała rzeka jest żeglowną, oprócz dwunastu porohów, które się poczynają od ujścia rzeki Sanai, a kędy bystry pęd wody i masy kamieni tamują żeglugę. Zdaje się rzeczą niepodobną do wiary, aby człowiek zdołał przebyć te miejsca; niektóre skały wznoszą się o stóp kilka, a woda, z pędem po nich spadająca, już to bije w głąb, już śpioniona tryska wysoko w górę. Ale Kozak bez szwanku przebywa porohy, z kąd się widzi, że odwaga może panować nad niebezpieczeństwem. Gdy wychodząc na morze, spodziewają się burzy, otaczają zewsząd swoje łodzie sitowiem, aby tem łatwiej ślizgać się po falach rozhukanego morza. Łodzie ich małe, zaledwie 60 ludzi i potrzebną dla nich żywność pomieścić zdolne, przyrównać można do łodzi okrętowych; Kozacy zowują je czajkami; statki te chyże są do ścigania i uciezki. Niejednokrotnie Kozacy zadawali klęskę Turkom, napadając na Konstantynopolskie przedmieście, niszcząc miasta i wioski, leżące nad brzegami Pontu; ząd Amurat Sułtan Turecki powiedział, iż śpi spokojnie na oboje uszu, lubo się wielu książąt w Konstantynopolu na zgubę jego sprzysięga, a tylko lęka się Kozaków, który, będąc nikczemnym wymiotem Polskim, sen tyłu monarchów ploszą. Tego ostatniego rycerstwa liczba jest niepewna, od 18 do 30,000 być ich może. Podczas obecnych buntów Chmielnickiego, cała Ukraina do wiarołomnej wojny

pobudzona, stawiła pod swemi chorągwiemi więcej niż dwakroć sto tysięcy Kozaków. To jest wszystko, co się pobieźnie o kozakach da powiedzieć”.

Dzieje narodu polskiego pod Henrykiem Walezjuszem.

– Petersburg, 1855. – S.137-139.

„Мужні Козаків діяння і поціновані вони в творі цьому неодноразово; [відтак варто] якого роду військо те є, сказати побіжно. Міцний і сильний той народ складається з селян, [що] більш зброю, аніж плуг поважають; є або полкові, або вільні; Полковим або реєстровим держава <Річ Посполита> певні виділила поля та виписала привілеї; за що [вони] на власний кошт повинні ставати на війну за закликом Гетьмана; Вписано до того війська 6 тисяч чоловік* Що ж до вільних – невідомі їм доми та притулки, знані є однак табори та укріплені місця; теплої пори року низові острови та гирло Дніпрове <Борисфенове> відвідують, зимують там і сям та далеко, кожен раз по інших містечках, розходяться. Спосіб життя їх такий: дичину з рушниць [стріляють] і тенетами розставленими [ловлять], здобич у Татар <Скіфів> або Турків захоплюють; Гетьмана, якого самі обирають, мають; але владу Речі Посполитої шанують, для війни на допомогу

* Вперше 6-тисячний козацький реєстр було встановлено за Куруківською угодою 1625 р., 1630 р. його розширено до 8 тисяч (реально жалування сплачувалось лише на 7 тис.), невдалі війни 1637-1638 рр. повернули козацтво до „куруківського” 6-тисячного реєстру, який зберігався до початку 1648 р. Козацької революції.

покликані приходять, немало послуг надають. Зброя їх, луки або рушниці, але останні частіше використовують. Незвиклі воювати за правилами; відвагою, мобільністю, витривалістю до голоду [га] нещасть ворога перевершують, з'являються, коли на них менш за все сподіваються, і в раптовості найбільша їх небезпека. [Підчас] Грізної зливи вночі, у п'ятмі сутінок, що мало-помалу [навіть] звіра в лігвищі своєму утримує і заспокоює, вони, прикриті північчю*, нападати найпристосованіші. [А] хоча б і не нападали, однак мирний табір турбують, одна частина криком будить, інша з засідок підстерігає. Утім найнебезпечніші ті, які великі відстані потайки схилившись між травами [проповзають і] зненацька на табір нападають, і не раз вони обманювали вартових. Розсіяно та лавами** б'ються, але вони пильнують, щоб за знаком поданим серед битви одночасно, ніби маневром, до купи зібратись. Вали, коли просуваються, зводять, на випадок, коли відступити треба; туди своїх відводять, між рови, на відстані від поля битви перед фронтом атаки вишикувані найнадійніше, тил найменш доробленими [укріпленнями] прикривши, зусібіч рушницями обклавшись, стріляти готовими, як [тільки] до авангарду дотягнуться; ці справді стріляють, ворога вразити намагаючись, бо вправні в стрільбі [настільки], що найменшого птаха летючого пострілом поцілять і дістануть. Незначні цього укріпленого

* Варіант перекладу: „на зорі ранку”.

** по шеренгово.

табору обози, вози свої [козаки] тягнуть більше для захисту (по-простому вони й звані *Табором*), аніж для зручностей та розкошів табірних, які заважають за валами жити. І так проти кінноти серед полів у безпеці [почуваються], [бо] не легко зруйнувати [їх табір]. На марші річки без жодних труднощів долають; адже їх перепливають на шкіряних бурдюках (чи навіть без), зброю зверху на спині [закріпивши], або коней, що перепливають, за хвіст взявши. Так само і обози дивовижно винахідливо переправляють, на в'язках очерету або на парканах зібраних чи поромах. Це [все] про сухопутне Козацьке військо: про морську справу (в якій вони досвідчені) більше далі [оповім]. Ріка Дніпро, що з Московії плине, [свої] води течією повільною та глибокою, до Чорного моря <моря Евксинського> доставляючи, близько гирла і краю [лиману?], посередині островами перегороджена. Уся річка судноплавна, але шлях переривається нижче впадіння річки Самари через дванадцять порогів або перешкод сплаву. Вони природою [своєю] стрімко течію виштовхують і навіть береги заливають. Наймовірним є, [аби] людина без шкоди там проходила. [Адже] деякі сходинки [порогів] на декілька ліктів височіють, звідки стрімкою течією спадає вода, між собою борючись, далі до дна повертається, потім в гору, сходячи піною, гнівним клекотом реве. Козаки [ж] сплаваються без шкоди і тому очевидно, [що] відвага та зухвалість небезпекою здатні повелівати. На море виходячи, на раптові бурі [зважаючи], купами очерету борта судна

зусібч обв'язують, аби хвилі розбурханого моря легко перепливати. Судна використовують малі, які 60 чоловік з належними припасами вмістити здатні, [вони] яхтами^{*} або човнами названі бути можуть. Вони найшвидші на переслідування та втечу. [Вони] туркам втрат завдавали, передмістя колись Константинопольські захоплюючи (тому Амурата^{**} Турецького султана <імператора> вислів^{***} є: з-поміж зброї володарів, що на нього змовляються, Константинополь живе, ні про що не турбуючись, лише один [виняток] – Козаки – покидьки Польщі, що стільком володарям сон порушують); міста і фортеці чорноморські <Понтійські>, ближні до берега, розграбовували. Вони хитрістю всіх переважають, і ще не б'ючись повільно чинять опір. Кількість війська часом непостійна, сили є інколи 18, інколи 30 тисяч^{****} [Це] за винятком сучасного повстання <реbelії> Хмельницького, [коли] понад двісті тисяч козаків під прапорами кілька раз виводили на битву, [і] ціла Русь заради віроломності та бунту <реbelії> діяла. Це [все, що] мимохідь про козаків сказати є.”

* Варіанти перекладу: „легке швидкісне судно”, „фелюга”.

** Напевно йдеться про Мурада IV (1623-1640).

*** Варіант: „пророцтво”

**** Цікаво, що Фредро подає такі низькі цифри, коли вже складений був 40-тисячний Зборівський (1649 р.) та 20-тисячний Білоцерківський (1651 р.) козацький реєстр. Хоча згодом Гадяцька унія 1659 р. передбачала саме 30-тисячний (найбільший „дореволюційний”?) реєстр.

Післямова

Навіть побіжне ознайомлення з представленими матеріалами має підважити популярні вітчизняні стереотипи про перманентну зловорожість чи то ігнорування урядом та суспільством Речі Посполитої проблеми українського козацтва. Помітний неозброєним оком процес удокладнення з часом змісту козацьких характеристик, які пропонують автори історичних праць своїм читачам, не залишає каменя на камені від тези про „страусову” поведінку щодо козащини влад та громадської думки цієї держави. Відтак, і на найвне запитання – „а чи був хлопчик?” (у нашому випадку – річпосполитський „дискурс про козаків”) – можемо відповісти цілком ствердно.

Стереотип перманентного „зловорожого” сприйняття шляхетською імперією своїх „хлопських” лицарів так само розсипається на порох, ледь звернемося до змісту наведених текстів. На подив, серед них жодний не можна беззастережно оцінити як „негативну характеристику” козацтва. Навпаки річпосполитський „дискурс про козаків”, принаймні у царині такого поважного на той час літературного жанру як історіографія, вражає одностайністю у визнанні „корисності” козащини для держави (інколи замість неї вжито ширше поняття „християнського світу”). Козацький „негатив” – „Січ як притулок для злочинців” та „грабіжництво як чи не основне джерело прибутків запорожців” відноситься радше до зовнішніх обставин (прикордонне існування), аніж до свідомого внутрішнього вибору людини і спільноти (щось на кшталт сучасного „не вони такі – світ/життя такий/е”).

У жодному з наведених фрагментів не подибуємо вимоги знищення козацтва. Більш того, у конфлікті козацтво – уряд (чи то провінціальні представники останнього) який, щоправда, явно окреслив лише Любеньський та, менш відверто, Бельський (інші їх колеги по перу, акцентують майже виключно на антитатарській та антитурецькій боротьбі як єдиному фронті козацтва*), обидва схильні взяти сторону козаків, а не державних чиновників (останні винні, що не дбають про належну організацію козаків та оплату їх послуг). Утім, інший часто експлуатований у популярному історичному дискурсі стереотип про те, що „великі уми” (або й „усі прогресивні сили суспільства”) беззастережно підтримували чудових („вільних” чи пак „демократичних”) „хлопців-запорожців” у борні з поганими „агресорами-бусурманами” та „феодальною реакцією” (чи зараз вже „експансіоністськими цивілізаціями” та магнатсько-шляхетськими „олігархами”?), знайде собі тут поживу хіба після радикальної редукції за цілком прокрустовим взірцем.

Особливістю історичної свідомості панівної на час створення цікавих нам текстів було те, що справжню „історичність” явищу міг надати лише античний прецедент. Погляд крізь призму греко-римського досвіду – ось сутність звичайного „наукового підходу”

* Причому *Гейденштейн* і *Любеньський* вважаються головними хроністами рухів К.Косинського та С.Наливайка; *Пясецький* добре обізнаний з історією „козацьких війн” 1625, 1630 та 1637-1638 рр., яким приділив чимало сторінок своєї „Хроніки”, але до „загальної характеристики” козаків жодні відомості про них так і не включив; *Старовольський*, згодом в іншому своєму творі („Настанови військової справи”, 1641) присвятить чимало уваги „козацькій війні” 1637-1638 рр., але на загальному його позитивному відношенні до козацтва це суттєво не позначиться. *Фредро* на момент створення цікавої тут праці взагалі є безпосереднім учасником Хмельниччини.

ранньомодерних історієписців. Відтак, цікаво поглянути, в яку античну раму вбраний опис українського козацтва.

Прямі відсилки на предтеч козаків знаних греко-римській добі (із ранньовізантійською включно) знаходимо у Бельського (давні руси) та Любеньського (малі кимври). В обох випадках – це „варварські” спільноти з околиць Ойкумени. Вірогідно, за подібними взірцями розбудовані й яскраві „етнографічні” риси в описах Папроцького та Фредра (характеристики Оржельського та Гейденштейна закороткі аби робити такі висновки, хоча цілком ймовірно, що лаконізм останнього прямо нав'язаний творами Ю.Цезаря, де, завважу, „варвари” знаходяться також чи не у центрі уваги^{*}; описи ж Красінського, Пясецького та Старовольського намагаються не надавати козакам „народних” ознак, характеризуючи їх як суто військові структури).

Відтак, попри визнання, що основний склад козацтва походить з теренів Речі Посполитої, згадані річпосполитські історики постійно конструюють дистанцію між суспільством останньої („цивілізацією” у питомому сенсі) та козаками („варварами”, хай може і „федератами”). Від конфлікту ці сили рятує лише зовнішній ворог (чужа „цивілізація” – уособленням якої на той момент були турки-османи). Таким чином, антична ретроспектива, зрештою, конструювала і нову перспективу постання „варварського королівства” з претензіями на спадщину своїх „цивілізованих”

^{*} Цікаво, що Гейденштейн єдиний, хто таки вжив щодо козаків (чи то їх нехристиянської частини) античне поняття „варвари”.

попередників (її згодом і реалізувала Козацька революція середини XVII ст.)

Завважу, що мотив мореплавних здібностей козаків, який зустрічаємо практично в усіх характеристиках (нема його лише у найранішому за часом та знайомому тільки з подільським козацтвом уривку Красінського), працював не лише на вирізнення їх з маси сухопутних співвітчизників. Враховуючи загальноєвропейський захват перед мореплавцями, силами яких переважно й розгорталася тогочасна доба Великих географічних відкриттів, він явно вивищував козацтво як реципієнтів передової технології. Аналогічного враження додавали і згадки про вправність козаків у володінні вогнепальною зброєю чи то організації військового табору і, можливо, антураж оточуючої „величі природи” – могутнього Дніпра, Великого Степу, Чорного моря. Зрештою, на парадигму „вирізнення” працював і мотив „орієнтальності” (передусім, близькості до татарського світу), що чітко простежується в описах українських козаків.

Цікаво, що такий популярний у модерній літературі мотив як „безжонство” запорожців подибуємо лише у Любеньського (та й тут нема якогось помітного акценту). Одна ж з найраніших за часом інформація Оржельського згадує жінок та дітей козацьких, які гніздяться разом із ними на дніпрових островах. Отже, зростання кількості козаків (з 8 тис. у 1570-х, за Оржельським, до 18-30 тис. перед 1648 р., за Фредро, і, зрозуміло, це досить умовні цифри) взагалі-то скидається на банальний природний приріст, а не результат перманентного (і масового) допливу до лав козаків (Фредро знає, що перші роки Хмельниччини покликали під бунчуки повсталіх понад

200 тис. козаків, але тут уже працював революційний ентузіазм, зазвичай короткотерміновий). Утім, здається, наголос усіх згаданих істориків XVII ст. на тому, що „козаки – це військо Русі” практично позбавляє сенсу проблему підрахунків кількості козацтва, адже за цією логикою можна сказати і так: „скільки русинів – стільки козаків” (цей девіз, зрештою, зреалізувала Хмельниччина і Фредро це відзначив).

Вже з інформації Любеньського помітно, що стежки запорожців і шляхетської „вольниці” під час російської Смути починають розходитись (останні обирають шлях „лисовчиків”), причому „імідж” козаків від цього скоріше виграє. До певної міри „роз’яснює” ситуацію із сепарацією козаків від шляхти Старовольський, який постулює, що шляхта служить у кінноті, а плебеї-простолуд – у піхоті, причому запорізька піхота обирає собі вождів з власного середовища^{*}. А у Фредро звичайний доти мотив поповнення лав козацьких шляхетною юнню та шляхтичами-банітами цілком відсутній, козацтво самодостатнє і оселянине (хоча, зрозуміло, з початком Хмельниччини, згадка про якусь спорідненість козаків і шляхти виглядала вже неполіткоректно).

Таким чином, нарративні образи українського козацтва, представлені річпосполитською історіографією останньої третини XVI – середини XVII ст., демонструють доволі високий рівень зацікавленості козацтвом з боку суспільства Речі Посполитої. Постійне удокладнення козацьких характеристик, бажання вписати

^{*} У вже згаданому пізнішому творі Старовольського „Настанови військової справи” (1641) автор тяжіє до маркування „лісовчиків” як „Козаків *Польських*”, відмінних від „Козаків *Запорозьких*”.

козаків у „наукову” – антикоцентричну – картину світу, хизування заслугами козацтва перед усім світом (християнським), мали велике значення для формування суспільних та риторичних (письменицьких) стереотипів щодо української козаччини, значна частина з яких перекочувала до класичних наукових праць доби модерну та, подекуди, жива і досі. Більш того, вивчення нарративного доробку річпосполитських авторів має, наприклад, великі перспективи в плані позиціонування історії України щодо історії всесвітньої. Утім, гадаю, залучення даних матеріалів стане у нагоді, передусім, українській історіографії, джерела, історія та самоусвідомлення якої досліджені все ще скоріше хаотично, аніж академічно.

Литература:

Nehring W. O historykach polskich XVI w. – Cz.1. O życiu i pismach Reinholda Heidensteina. – Poznań, 1862; Cz.2. O życiu i pismach Joachima Bielskiego. – Poznań, 1860.

Szelągowski A. Paweł Piasecki, historyk polski XVII wieku: – Lwów, 1899.

Kuntze E. Przedmowa// Świątosława Orzelskiego Bezkrólewia ksiąg ośmioro. 1572-1576. – Kraków, 1917. – S.I-XLIII.

Breitmeier K. Joachim Bielski. – Jasio, 1928.

Krejčí K. Bartoloměj Paprocki z Hlohola a Paprocké Vûle. Život – dílo – forma a jazyk. – Praha, 1946 (полономовний переклад – Warszawa, 1972).

Selicki F. Kronikarze polscy w latopisarstwie i dawnej historiografii ruskiej// Slavia Orientalis. – 1965. – №2. – S.143-178.

Bielak F. Wstęp// Starowolski Sz. Setnik pisarzy polskich. – Kraków, 1970.

Lewandowski I. Recepcja rzymskich kompendiów historycznych w dawnej Polsce. – Poznań, 1976.

Rynduch Z. Andrzej Maksymilian Fredro. Portret literacki. – Gdańsk-Wrocław, 1980.

Barycz H. Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego. Studia nad historiografią w. XVI-XVIII. – Wrocław-Warszawa, 1981.

Krawczyk A. Warsztat historyczny Pawła Piaseckiego// Folia Societatis Scientiarum Lublinensis. – T.XXIX. – 1981.

Malek E. Narracje staropolskie w Rosji XVII i XVIII wieku. – Łódź, 1988.

Pisarze staropolscy. Sylwetki. – T.1. – Warszawa, 1991; T.2. – Warszawa, 1997.

Starowolski Sz. Wybór z pism. Red. Ignacy Lewandowski. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1991.

Наливайко Д.С. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках) – К., 1992.

Krawczyk A. Historiografia krytyczna. Formowanie się nowożytnej postawy naukowej w polskim piśmiennictwie historycznym XVII w. – Lublin, 1994.

Broggi Bercoff G. Królestwo Słowian. Historiografia Renesansu i Baroku w krajach słowiańskich. – Izabelin, 1998.

Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. – К., 1998.

Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.) – К., 1998.

Семянчук А Беларуска-літоўскія летапісы і польскія хронікі". – Гродна, 2000.

Dziuba A. Wczesnorennesansowa historiografia polsko-łacińska. – Lublin, 2000.

Niewiara A. Wyobrażenia o narodach w pamiętnikach i dziennikach z XVI-XIX wieku. – Katowice, 2000.

Borek P. Szlakami dawnej Ukrainy. Studia staropolskie. – Kraków, 2002.

Długosz J. Stanisław Łubieński (1573-1640) – biskup, podkanclerzy, historyk-polemista// Studia historyczno-prawne. – Opole, 2004. – S.65-72.

Śnieżko D. Kronika wszytkiego świata Marcina Bielskiego. Pogranicze dyskursów. – Szczecin, 2004.

Зміст

<i>Вступ</i>	3
Ян Анджей Красінський	9
Свентослав Оржельський	15
Рейнольд Гейденштейн	20
Йоахім Бельський	30
Бартош Папроцький	51
Станіслав Любеньський	59
Шимон Старовольський	69
Павел Пясецький	74
Анджей Максиміліан Фредро	91
<i>Післямова</i>	102
<i>Література</i>	108

Вирський Дмитро Станіславович

«Дискурс про козаків»

*(характеристики українського козацтва
в річнополитській історіографії
останньої третини XVI – середини XVII ст.)*

Оригінал-макет підготував:

Вирський Д.С.

Підписано до друку 20.12. 2005. Формат 60x84 1/16
Ум. друк арк. 11,62. Обл. від. арк. 11,91.
Наклад 200. Зам. 2. 2006. Ціна договірна
Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4

